

MAGYAR PIETISTÁK
A XVIII. SZÁZADBAN.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI TANULMÁNY.

ÍRTA

PAYR SÁNDOR.

MAGYAR PIETISTÁK A XVIII. SZÁZADBAN.

Azon szellemi irány a theológiában, melyet Német-
honban gúnyosan pietismusnak neveztek, eredetileg igen
egészséges és szépen gyümölcsöző hajtás volt az evan-
géliumi hit életfáján.

Speneknek kegyes óhajtásait akár ma is programmal
tüzhethnők ki és Franckenak alkotásai előtt ma is elisme-
réssel, bámulattal kell meghajolnunk.

A merev, élettelen orthodoxyával és dogmatizmussal
szemben a keresztyén hitigazságoknak a szívben és a
gyakorlati életben való gyümölcsöztetése, a gyermekek val-
lásos nevelése szorgalmas katekizálás és alapos konfirmá-
cziói oktatás által, a bibliának mélyebbre ható tanulmányo-
zása, az igének népies nyelven való hirdetése és az életre
való alkalmazása, a templomok látogatása mellett a házi áhí-
tatosság, a népnek hű és lelkiismeretes gondozása, a lel-
készek tudományos és erkölcsi színvonalának emelése, miket
a pietisták sürgettek, mind olyan dolgok, hogy ezekért keresz-
tyén ember józan észszel senkit el nem ítélni. Vagy ha
igen, akkor dobjunk követ Wimmer Ágostonra, Szabó Ala-
dára és a többire.

A pietistákat nemcsak mai nap gyanúsítják, hanem
két századdal ezelőtt gyűlölték, üldözték is. Sok gúny,
ragalom, átok és szidalom érte őket lépten-nyomon.

És e mostoha bánásmódra némiképen magok a pie-
tisták is reá szolgáltak. A kezdetben oly józan vallásos

irány később többféle túlzás, félszegség és szertelenség által ártott magának. Erről az alapítók nem tehetek, mégis őket tették érte felelősekké. Hyen hibákul rótták fel a pietistáknak, hogy a templomot és gyülekezetei elhanyagolják, a testvéri közösség helyett másoknál jobbaknak látszani akaró separatismus, valódi kegyesség helyett magát mutogató, tettetett kegyeskedés, képmutató szenteskedés, a világi örömeiktől való oktalan, kevély elzárkózás, az egyházi hitvallások iránt való indifferentismus stb. jelentkeznek nálok.

Hyen és ezekhez hasonló dolgok keverték a pietistákat rossz hírbe.

I. A pietismus a felvidéken.

Ily rossz híruk kelt a pietistáknak Magyarhon felső részeiben is a német és tót ajkú egyházakban, a hol Halléban tanult theologusok által mindjárt az első években tudomást vettek az újítokról. Az orthodoxia nem is sokat vizsgálva a mozgalom mivoltát, újabb szektától és haeresistől való féltében előre is átkot mondott reá.

Krman Dániel püspök volt itt a pietisták legnagyobb ellensége. Az ő műve volt főként, hogy a rózsahegyzi zsinat 1707. kárhoztató ítéletet hozott ellenök. Már zsinati meghívó levelében is előre „az Úr szőlejét pusztító rókáknak és rókafiaknak“ mondja a pietistákat. A zsinaton is ő teszi azon indítványt, hogy minden szakadást és eretnekséget „in specie pedig a pietismust“ átokkal sújtsák. Ugyanitt *Simonides* Jánosnak *Spener* után írott és *Besztercebányán* használt kátéját elvetették.¹

Burius János besztercebányai és *Mittuch* Adám bazini lelkeszek hiában óvják a zsinati követeket, *Spener*t ne kárhoztassák és ne bántsák meg a porosz királyt, a ki barátja a pietistáknak. *Szirmay* Miklós ezzel szemben a XII. Károly svéd királylyal fentartandó barátságra hivat-

kozott. Mert Szirmay svédországi útja alatt személyesen tapasztalta, hogy a svéd király, ki a greifswaldi egyetemen négy magyar theologus részére stipendiumot alapított, nem szereti a pietistákat?

Szirmay ezzel Krman malmára hajtotta a vizet s már-már elfogatással, elítéléssel, számkivetéssel, sőt halállal is fenyegették a szerencsétlen pietistákat. Szirmay indítványozta azt is, hogy a halií egyetemen tanult ifjak eleve eltiltasanak a lelkészi hivataltól. Csupán *Jánoky* Zsigmond, II. Rákóczy Ferencz kormánytanácsosa bölcs mérsékletének lehet tulajdonítani, hogy a pietismus és igazhitűség megítélése a püspökökre bízott s a pietismust kárhóztató czikkelyt a rózsahegyi kánonoknak csak a végére, a hivatalos aláírások után lehetett becsúsztatni.

A zsinat után is tehát az egyes felsővidéki superintendensektől és világi vezetőktől függött, hogy üldözendőknek tartották-e a Halléban tanult ún. pietista papokat, vagy sem. *Jánoky* továbbra is szelíden ítélte ez ügyről, azt tartván, hogy csak „privata opinio, non doctrina és nem oly bő, titkos is az olyan pietismus és nem áradott el papjaink között“.

De Krman és Szirmay továbbra is ellenségei maradtak. Krman például *Brtos* nevű papjelöltet, ki Halléban tanult, felszentelt ugyan, de újabb vizsgálat alá vette, egy egész álló napig faggatta kérdésekkel a consistorium előtt és csak miután esküt tett, hogy nem pietista és nem is lesz azzá, azután helyezte be hivatalába? Szirmay pedig *Radvánszky* Jánoshoz írt levelében erősen rosszalja, hogy a fentebbi Burius *Bél* Mátyás nevű ocsovai fiút commendálta conrectornak „kit be is vettek és mely által egy fészke leszen Besztercebánya a pietismusnak“. Náluk is kezdett terjedni, de ők consistorialiter proscribálták a gölniczi predicator, *Cephalides* Sámuel „az ki is azon halií akadémiában tanulván acerrimus defensora volt azon impii pietismi.“⁴ Csodálkozik azon, hogy *Pilárik* superintendens uram (a selmeczi) ezekre nem vigyáz keményebben.

Varjú István papjelölt Haliéból hazatérvén, mivel a pietismus gyanúja miatt helyet nem kapott, áttért a r. kath. egyházba s Iglón lett vikárius.⁵

II. A pietismus a dunántúli részen.

Míg hazánk felső vidékein a pietismus ily nagy viharokat támasztott, addig itt lenn a dunántúli részeken Halléban tanult fiatal papok munkálkodtak azon, hogy az elárvult egyházakat a rossz hírű pietismustól eltanult lelkesedéssel és kitartó munkával új életre támaszszák. Nem is háborgatta itt őket hitfeleink közül senki. Ha szenvedtek, csakis külső ellenségtől. Sőt Franckenak itteni tanítványait, kiket a felvidékiek mint pietistákat bizonyosan kiátkoztak volna, világi uraink is melegen pártolták és támogatták.

Zsilinszky mondja a rózsashegyi forradalmi zsinat történetében, hogy a zsinat után a magyarországi tanulók nem mertek egy hamarjában ismét Haliéba menni. Lehet, hogy a felvidékiek nem, de a dunántúliak ezután is kijártak és éveket töltöttek Halléban. Igaz, hogy a rózsashegyi zsinaton a dunántúliak politikai okok miatt nem vehettek részt s így az ott elhangzott heves kifakadásoknak és kárhóztató ítéleteknek a dunántúliak nem voltak fültanui. A nehéz közlekedés és a politikai helyzet a kurucz háborúk alatt Dunántúlt a Felvidéktől felettébb elszigetelte. A dunántúliak eltérő felfogása már e körülményben is magyarázatot talál.

A pietista név — egyes jelenségek arra mutatnak — itt sem volt jó hangzású. De itt, ha valaki Halleben megfordult, azért még nem lett kikiáltott pietista. Az is jellemezte a dunántúli theologusokat, hogy ők Halle mellett az ellentétes irányú Wittenberget és egyéb külföldi iskolákat is meglátogatták. Mindeneiket megpróbáltak és megtarták, a mit jónak láttak.

Dunántúli papjainkat józan magyar érzékük nem

engedte a némethoni pietismus szélsőségeibe tévedni. Egyháziak és világiak egyiránt helyeselték itt azt a szellemi irányt, melyet a Haliéből hazatért ifjú papok képviseltek így zavartalanul működhettek. Itt ezt nem tartották gúnyolásra méltó pietismusnak, hanem az igaz vallásosság életerejének és szükségképeni nyilvánulásának. És e korban csakis az erős hit párosulva gyakorlati életrevalósággal állíthatta talpra annyi szenvedés között is a mármár elenyészett egyházakat.

Kimondhatjuk, hogy itt a dunántúli részekben a XYIII. század elején a némethoni pietismusból új erőt merített evangéliumi vallásbuzgóság lett az egyházkerületnek halottaiból való feltámasztója.

Püspök nem lévén, nem volt vezető pásztor a nyáknak. Hivatalosan elismert világi vezető nélkül is szükségködtek. Telekesi *Török* István és utána *Ostffy* Mihály inkább pátronusok, egyházvédők voltak és az egyház szellemi irányának alakulására nem folytak be. A püspök helyett kormányzó esperesek pedig már mind ennek a józan magyar pietismusnak voltak a hívei.

III. A pietismus kiválóbb képviselői.

A fentebbiek előrebocsátása után méltán kérdehetjük már: kik voltak tehát ezek a magyar pietisták? Nem-e csak légből kapottak állításaink? Halljunk neveket! Hisz oly édes kevéssé méltányolta eddig e jó magyarokat, úgy az egyház, mint az irodalom története. Pedig valóban elvitázhatlan érdemeik vannak mindkét téren.

Bemutatjuk őket tehát egyenként. Az ismerős nevek mellett lesznek köztük bizonyára ismeretlenek is.

1. *Károlyi István.*

Szergényben Vas megyében született. Tanult Pápán a reformátusok kollégiumában. Győrött, majd öt évig Sop-

ionban és két évig Selmezen, mely utóbbi helyen a báró Heilenbach úrfiak mellett volt nevelő? Halléban 1701. ápr. 21-én iratkozott be az egyetemre tanítványa Heilenbach Gottfried János orvosnövédekkel együtt. 1702-ben Wittenbergben volt s tudjuk, hogy Lipcsében is megfordult. Haza térve Pilárik István sup. Selmezen 1706. máj. 3. ordinálta Győrbe, hol előbb az itteni iskolában conrector volt, ifj. Ács Mihály mellett, később pedig a rectori tiszteet viselte, s egyszersmind mint diakónus a papi teendőkhöz is segédkezett Lövey Balázs s ennek halála után Torkos András mellett. Győrből a komárommegyei Szákra vitték lelkésznek. Itt azonban kevés ideig volt, mert 1711-ben már Kispéczen találjuk, hol őt ez évi márcz. 24-én a győri egyházmegye „ex communi consensu status ecclesiastici et politici“ főseniorrá választotta. Esküjében a Formula Concordiae tanainak és az alma fraternitas kánonainak megtartására is kötelezi magát. Egyházlátogatási körútját még 1711. nov. 23. megkezdte?

Gyülekezete az ő idejében szép békességnek örvendett, mert Károlyi „bölc s nyájas beszéde s magaviseleté által minden rendbéli embernek tudott felelni és haragos szándékát megengesztelni 1727-ben leégett templomuk helyére újat építhettek, de csak fából, melyet 1730. ápr. 25-én nagy ünnepélyességgel avattak fel.

Mint esperes főként Torkos András győri lelkész tanácsával élt. Sok ügyes-bajos dolga volt némely engedetlen és erkölcstelen papokkal és tanítókkal, kik felett az ő elnöklete alatt törvénykeztek. Károlyi idejében 1728-ban intézte a vármegye királyi meghagyásból az esperességhez azt a kérdést, honnan vettek hatalmat az ágostai hitvallásúak arra, hogy prédikálhassanak, kereszthessenek, superintendenseket, seniorokat és prédikátorokat választ-hassanak és szentelhessenek fel? E kérdésre igen szépen feleltek meg az 1608. évi országos törvényre, a szentírás helyeire (Csel. 1, 24 s követk. Csel. 6, 3 s köv.) és a gyülekezettől nyert vocatiójokra hivatkozva. Ugyancsak

Károlyi esperessége alatt 1732. jún. 29-én Kispéczen esperességi segélyző pénztárt is alapítottak külön kidolgozott, 15 pontból álló alapszabályokkal, melybe a lelkészek 50 és a tanítók évenként 25 dénárt fizettek oly célból, hogy az elaggott vagy száműzött és fogságba hurczolt egyházi szolgák, vagy ezek maradékai valami kis gyámoltásra számíthassanak. (Lásd Poszvék S. A dunántúli kérégyámolda tört. 4. 1.).

Károlyi 1737. jan. 20-án fejezte be munkás életét.

2. *Torkos András.*

Győrött született s így alsóbb iskoláit is valószínűleg itt végezte. A wittenbergi egyetemen 1692-ben volt künn. Hazatérve szülővárosában nyert tanítói hivatalt Petróczy Adám után s ugyanitt lett ő Löveynek is utóda a papi hivatalban 1707-ben. Határozott adatunk arra, hogy tanult-e ő is Halléban, nincsen. De kétségtelen, hogy híve volt a pietismusnak. Csakis mint ilyennek ajánlhatta Bél Mátyás Freylinghausennek, Francke vejének magyarra fordított munkáját Torkosnak. Torkos saját műveinek első kiadásai is Halléban jelentek meg s egyik fiát Halléban taníttatta.⁸ Sőt többet mondhatunk, Torkos mint győri pap volt mestere és lelki vezetője azon ifjabb papi nemzedéknek, mely mint tanár és diakónus a győri iskolában kezdte pályáját s künn az életben a pietismus szellemében folytatott áldásos hasznos munkát. Egy egykorú latin satira⁹ Torkos Andrást, Bél Mátyást és Bárány Györgyöt mondja a pietisták fejének.

Nagy tekintélyű férfiú, kitűnő szónok, jeles és termékeny író volt. 1736-ban püspöknek kandidáltak, de ő Sartorius Szabó János nemes-csoói papot ajánlva maga helyett.

Első neje Petz Zsófia Katalin volt, egy halberstadti gyöngykereskedőnek a leánya.¹⁰ Ettől született fiai: Justus

János, később Komárom és Esztergom vármegyék orvosa és József, a későbbi nagy tudományú lelkész. Második neje Burkstaller Rozina, a kitől Mihály nevű fia született, a későbbi dunáninzeni superintended. Munkás, áldásos életét 1737-ben fejezte be.

3. Kis Péter.

Nemes Kis János fia. Vasmegyéből Körmendről származott. 1701-ben a wittenbergi s 1702-ben a hallei egyetemet látogatta. Wittenbergben latin értekezést adott ki, melyet Serpilius György regensburgi lelkésznek és a soproni konventnek ajánlott. Még 1702-ben Nádasdra hivatott lelkésznek, de nem foglalhatta el állását, mert az eklézsia a hatalmasok által elfoglaltatott. A porosz királytól szabad asztalt nyerve Berlinben és Königsbergben töltött 6 évet. 1708-ban a pozsony megyei Szt-Györgyön volt rector. 1710-ben Győrött Torkos mellett szolgál mint rector és diaconus. 1712-ben Beledbe viszik lelkésznek, 1714-ben pedig Nemes-Csoóra. Itt is halt meg 1732-ben, de hivataláról már korábban lemondott. Az ő fia volt Kis Zsigmond, a jeles téthi pap.

4. Hegyfdlusi György.

Hegyfalun Vas megyében született. Sopronban, Tübingában és 1692-ben Wittenbergben tanult. Hazajövele után ő is győri rector lett Szántó András után. 1696-ban Nagy-Vázsonyba vitték lelkésznek, hol az volt a panasz ellene, hogy nagy- és kisasszony napjait nem ünnepli meg és más textusokat választ a rendes perikopák helyett. 1706-ban Rozsnyóra vitték magyar papnak, hol két évig maradt. Ezután ismét a dunántúli kerületbe került vissza, valószínűleg Nagy-Vázsonyba. 1713-ban febr. 14. a mihályfai gyűlésen, mint deveceeri papot választották meg főesperessé

a kemenesalji egyházmegyében. Ekkor tett esküjében az Aug. Conf, és a Form Cone, hű megtartására kötelezte magát. Devecserben ő volt az utolsó evang. pap, utána plébános következett. 1714-ben Szergényben viselt papi hivatalt. Ez évi márcz. 27-én Koltára Vidos Jánoshoz irt leveléből tudjuk meg, hogy ekkor, a kemenesalji esperességet 115 anya- és leány egyház alkotta.¹¹ Ő közölte még ez évi ápr. 17-én a gyülekezetekkel a vármegyének azon végzését, hogy a hová a kuruezők hoztak prédikátorokat, azok onnan el fognak űzetni. így űzetett el ő maga is és esperesi hivatalát is 1716. le kellett tennie. 1716-ban Dörgicsén, 1718-ban Mentshelyen, 1718—1721-ig Nagy-Vázsonyban, 1722-ben Kapolcson lelkészkedett. Utolsó állomása ismét Nagy-Vázsony lett 1726—1730-ig, mely évben jan. 5. befejezte hányatott, viszontagságteljes életét.¹³ A magyar pietismus irodalmát egy szép imakönyvvel gyarapította.

5. Bél Mátyás,

Hazánknak ezen nagy nevű tudósa is a magyar pietista papok között foglal helyet. És a pietismusnak nagy érdeme, hogy egy Bél Mátyást is nevelt a hazának és egyháznak.

Ocsován Zólyommegyében született 1684. márcz. 24. Losoncban, Káinén, Alsó-Sztrégován, Besztercebányán, Pozsonyban, Veszprémben, Pápán és ismét Besztercebányán tanult 1693—1704. Külföldön a hallei egyetemet látogatta, melyre 1704. okt. 18. iratkozott be. Breithaupt, Thomasius, Anton, Michaelis Cellarius és Francke voltak itt tanárai. Különösen kedvelt embere lett Franckenak, ki az általa alapított intézetben tanáru alkalmazta, sőt saját fiának neveltetését is reá bízta. Befolyása Bélre, kivel egész haláláig levelezésben állott, igen nagy volt. Francke intézetében lett Bél geográfussá is, s itt tanulta azon módszert, melyet később műveiben ő is alkalmazott, hogy t. i.

a földrajzot a történelemmel kötötte össze. Bél három évet töltött Halléban. Innen Magdeburg melletti Bergenbe hívták iskolai igazgatónak. Hazaérkezése után 1708-ban Besztercebányán conrector, 1714 elején pedig Pozsonyban lett igazgató. Pozsonyban 1719-ben lelkésznek választották s itt fejtette ki a hazai nyelvészet, földleírás és történelem terén azon páratlan munkásságot, mely őt hazánk első rangú tudósai közé emelte. Meghalt 1749. decz. 31-én. Neje Herman Zsuzsanna, a besztercebányai gyógyszerész leánya volt, kitől 8 gyermeke született. (Életrajzát részletesen megírta Haan Lajos, Akad. Ért. Bpest, 1879.)

6. *Simonides János.*

Olasziban, Szepesmegyében született. Iskoláit Eperjesen végezte. 1668-ban már Breznóbányára hivatott iskolaigazgatóul. A pozsonyi törvényszék által elítélve 9 hónapot töltött fogságban Lipótvártott, innen pedig a nápolyi gályákra hurczoltatott. Hú társával, Masnitius Tóbiással sikerült neki útközben megszöknie, de Capracottában újra elfogtatván börtönbe vettetett. Szabadságát visszanyerve Masnitius kíséretében majd egész Európát bejárta. 1676-ban Wittenbergben találjuk. Itt adta ki Kellio Miklós jezsuita, a lipótvári foglyok kínzója és rágalmazója ellen írt munkáját. 1680-ban Jenában is megfordult. Hazájába visszatérve Besztercebányán lelkészkedett. 1704-ben Cseriben Pilarik István püspökké avatásakor ő mondotta az ünnepi beszédet. 1708-ban halt meg. 1704-ben tót nyelven írt és kiadott kátéjában legnagyobb részben Spener kátéját követi, tőle vevén át a kérdések legnagyobb részét és a tárgyalás menetét. Egyéb forrásai mellett Spener nevét nem meri említeni, hogy mint pietistát el ne ítélik. A rózsahegyzi zsinaton kárhóztató ítéletet mondtak e kátéra is, jöllehet a wittenbergi theol. facultas bizonyítványt adott Simonides művének igazhitűségéről. Úgy látszik, nem vették

észre benne Spener nyomdokait. (Lásd: Haan, Jena Hung. 29. 1. Uj Magyar Athenas 593. 1. és Krupecz I. Adalékok a Luther káté magy. irod, történetéhez Prot. Szemle 1895. évf. 352. 1.)

7. *Mittuch Adám.*

1671-ben aug. 6-án született s a lelkészi hivatalra Pilarik István által Selmezbányán 1704. évi november 7. szenteltetett fel. Midőn Nagy-Szombatban a Rákóczy-féle mozgalmak idején az evang. isteni tisztelet 1705. decz. 12-én ismét helyreállítatott, Mittuch volt itt a német-tót lelkész. De hamar elüzetett innen, mihelyt a város ismét a császáriak kezébe került. Ezután Bazinban talált menedékhelyet. Itt elsőben gyermektanítással foglalkozott. Mint nevelő nem volt ment bizonyos modoros különczödésektől. Így pl. a fecsegők számára mesterséges lakatféle szerkezetet alkalmazott. És volt egy betanított macskája, mely neki — a mi szinte hihetetlen — a mészárszékből a húst is kosárban haza hordta. Ez a macska az arczképét ábrázoló fametszetben is szerepel. Bazinban később lelkészszé is megválasztották. Mint ilyen volt jelen a rózsahegyzi zsinaton, hol a jelenvoltakat arra inté, hogy a pietisták kárhoytatásában ne járjanak el oly könnyelműen, különben a porosz királylyal gyűlik meg a bajok. Krman ez ellen protestálván Mittuch könyekre fakadt s azt mondá: az ő könnyei valakinek még súlyosan fogják a lelkét terhelni. A zsinaton oly nagy volt az elkeseredés a pietismust védő Buríus és Mittuch ellen, hogy a kedélyek lecsillapítása végett kénytelenek voltak két ujj okát a concordia könyvre téve megesküdni arra, hogy a pietistákkal nincsen semmi közösségük. (Lásd Klein S. Nachrichten I. 227. Schmal, Adversaria 120. 1.).

8. *Burius János.*

A hasonnevű apának és Rotarides Juliannának fia. Korponán született, a honnan őt atyja mint kis gyermeket vitte magával 1674-ben a száműzetésbe. Később ismét visszatérhetett szüleivel Korponára. Atyja halála után Boroszlóba ment ki tanulni. Innen a városi tanács őt Lipszébe küldte, hol hat éven át tanult a boroszlóiak költségén. Akadémiai tanulmányainak befejezése után ismét Borosztért vissza. Itt vette 1697-ben a besztercebányaiak hívását az iskolaigazgatói állomásra. Öt évi tanárkodás után a besztercebányaiak lelkészükké is megválasztották. Bód Péter igen megrója őt azért, hogy atyjának kéziratban maradt munkáit ki nem adta. Burius is jelen volt a rózshegyi zsinaton s itt őt is pietismussal gyanúsították. Krmannak a pietistákat kárhóztató törvény diktálásával szemben óvatosságra inté a zsinatot, hogy a pietismus kárhóztatásával egyszermind Arnd és Spener tanítását is el ne ítéljék. Neki is esküvel kellett a pietistákkal való minden közösséget megtagadnia. Szirmay igen rossz néven vette tőle, hogy Bél Mátyást befogadta Besztercebányára. Attól félt, hogy ő és Bél e várost a pietismus fészkévé teszi. (Lásd: Klein S. Nachrichten I. 25. 1. Bód P. Athenás 52. 1. Zsilinszky M. i. m. 8. 1.)

9. *Szeniczai Bárány György.*

Bél mellett a magyarhoni pietismusnak legkiválóbb képviselője, Francke tanainak leghivatottabb terjesztője.

Született Beledben, Sopronmegyében 1682. Tanult Győrött 1705-ig, Pozsonyban 1706-ban és Eperjesen 1707-ben. Innen a Roth és Zimmermann fiúkkal 1708-ban Jénába ment ki, de Franckenak híre Haliéba vonzotta, hol két éven át hallgatta a mestert s mellette Breithaupt, Anton és Michaelis tanárokat. Breithaupt mint superintendens avatta

fel Bárányt pappá is. 1711-ben jött haza s a győri iskolában mint conrector előbb Kis Péternek, majd Vázsonyinak volt a tisztvárosa. 1713-ban Nagy-Vázsonyba hívták lelkésznek. Már itt is kiváló gondja volt az iskolára s hogy ezt a Balatonmellékiek érdekében jó lábra állíthassa, kéréseket bocsátott ki a hívekhez. 1718-ban Gyüncön, 1719-ben Györkönyben, 1722-ben Sár-Szent-Lőrinczen, 1726-ban Dörgicsén és 1729-ben ismét Szent-Lőrinczen lelkészkedett.¹³

A XVIII. század elején jobbra német települőkől alakult tolna-baranyamegyei egyházakat Bárány szerezte esperessé. Ő volt hű pásztoruk és tanácsadójuk. Mintegy utazó missiói papot mindig ott találjuk, hol az ő pásztori gondozására legnagyobb volt a szükség. Róm. kath. főurak is annyira becsülték, hogy gyermekeik neveltetését rá bízta. Feljegyzéseiben megható részletességgel beszél el, miként jutott ő Nagy-Vázsonyból Tolnába és a gondviselés munkájára ismer emez útjában.¹⁴

Csodálni való, hogy Báránynak fáradalmas, nyugtalan életviszonyai között miként juthatott ideje oly sokoldalú és igazán számottevő irodalmi munkásságra. Írói munkatársai voltak Vázsonyi Márton, Sartorius Szabó János és saját fia Bárány János. Munkáiról részletesebben alább fogunk megemlékezni.

Úgy ezen irodalmi munkásság, mint az egyházak alapítása és szervezésében tanúsított buzgalma és bölcsesége nagy tekintélyt szerzett Báránynak az egész kerületben. Már korábban is esperesnek tekintették. Krman Dániel püspök 1720. jan. 27-én kelt levelében nevezte ki őt esperessé. Tóth Jánosnak püspökké választása után pedig, mely hivatalra őt már csak lakhelyének távolsága miatt sem hívhették el, 1742. febr. 8-án mint a Tolna, Baranya, Somogy megyében levő egyházak esperesét hivatalosan is megerősítették a vadosfai gyűlésen.

Érdekes, mint tekintélyes pietista papnak és esperesnek a papszentelésről való véleménye. Midőn Fábri Ger-

gely püspök fogságban ült és a papjelölteknek nagy költségébe került, hogy felavatásért más kerületbeli püspökhöz folyamodjanak, Bárány az egyházi atyák és orthodox teológusok irataiból vett sok bizonyossággal erősítette, sőt sürgette, hogy szükség esetén az esperes, vagy akár a presbyterium is ordinálhasson papot. Erről akkor ugyan nem győzte meg kerületét, de mind korábbi, mind későbbi esetek mégis Báránynak adtak igazat. Mert tudjuk, hogy úgy a XVII. század elején, mint a jelen században is voltak példák arra, hogy püspök nem léteben esperes ordinálta a papot.¹⁵

Megérte még azt az örömet, hogy hozzá mindenben méltó fiát Bárány Jánost 1756-ban püspökké választották. A 74 éves öreg feljött Tolnából püspök fiát meglátogatni s részt vett a kerületi gyűlésen. Itt még Wittnyédy János kerületi felügyelővel, a kivel valami régebbi viszálya volt, kibékült s könyvek között búcsúzott el fiától és paptársaitól. Eme győrmegyei látogatáshoz egy évre 1757. jún. 26-án meg is halt Szent-Lőrinczen. Jánoson kívül Bárány István tolnai főesperes is az ő fia volt. Nejével, Vargha Annával, meg nagyvázsonyi lelkész korában kelt egybe.

10. Vázsonyi Márton.

Nagy-Vázsonyban született 1688-ban. Tanult Győrött és Pozsonyban. 1708. szept. 15-én ment ki Jenába, honnan 1709. jan. 11. Halléba jött át tanulmányait folytatni s itt maradt 1711-ig. Már itt Halléban adott ki Francke után írott munkákat, s e mellett mások műveinek kiadásánál is segédkezett. 1712-ben telekesi Török István hívta magához udvari papnak Egyedre. De itt csak kevés időt töltött, mert még ez évben a győri iskolánál nyert alkalmazást mint rector és diákonus. Még Győrött vette nőül Dobner Borbálát, kitől Sámuel nevű (később szinte pap) fia született.

1724. márcz. 25-én foglalta el a lelkészi állást Vadosfán Búki Ferencz után. Vásonyi idejében építettek paplakot, és új tágasabb templomot, melynél ő is híven segédkezett, min; búcsúztatójában halljuk:

Dolgozott maga is serény tselédivel,
Hozzáfogott híven, gyakran kezeivel;
Szolgái, marhái együtt erejekkel
Segítették e munkát minden tehetséggel.¹⁶

Élete vége felé sokszor betegeskedett. Meghalt 1737. ápr. 20-án.

Levelezésben állott Szeli József brassói magyar lelkészszel s ez által a dunántúli magyar lelkészek által írott könyveknek az erdélyi magyar evangélikusok között is kelendőséget szerzett.

11. Sartorius Szabó János.

Rozsnyón született 1695-ben. Belföldi iskoláink közül a besztercebányait és rozsnyóit látogatta. Külföldön a jénai egyetem hallgatói közé 1719. iratkozott be, de még ez évben átment Wittenbergbe és itt maradt 1722-ig. 1723. szept. 10-én Győrbe hivatott conrectornak és diakónusnak. 1724. jún. 24-én Krman Dániel superintendens által pappá szenteltetvén, Nemes-Csoóra ment Kis Péter helyébe. 1729. ápr. 20-án valószínűleg többféle irodalmi vállalata érdekében újra kiment Wittenbergbe s mint az itteni akadémiában tanuló magyarok hites, esküdt ephorusa 1731-ig maradt künn. Hazatérte után újra elfoglalta n.-csoói lelkészi állását. 1736-ban superintendensnek kandidáltatott. Torkos András egy 1739-ben hozzá írt levelében „suffragiis bonorum denominatus superintendens“ megtisztelő címet ad neki. 1748-ban valamely N.-Csoóban temetett kisedd miatt törvény elé idézték. Később vénségében is újra püspöknek kandidáltatván, 1756-ban a szavazatok többsége reá esett, de Wittnyédy a fiatalabb Bárány János megválasztatását erő-

szakolta keresztül.¹⁷ Még ezen. 1756. évi nov. 26-án meg is halt. Bárány János superintendens, mint volt tanítóját és jó barátját („fidelissimum suum Achatem“) épen akkor jött látogatni, mikor már halva feküdt s ő mondott felette halotti beszédet.

12. Miletz Illés.

Turóc-Szent-Mártonban született 1693. jún. 29-én, nemes, de szegény sorsú szülőktől. Szülőföldjén, Draskócson, Lőcsén és Eperjesen tanult. Az eperjesi iskola bezáratása után Erdélyben, Nagy-Enyeden folytatta tanulmányait, hol a jeles Páriz-Pápaít is hallgatta. A jénai egyetemre 1723. febr. 6-án iratkozott be. Hazatérve Eperjesen foglalt el tanári állást. Innen pedig 1727-ben özv. báró Calisiusné Révay Erzsébet hívta meg Bitsére udvari lelkészül. Ezen állását 1730-ban cserélte fel a pozsonyi magyar-tót lelkészséggel. Pozsonyban mint szigorú erkölcsű és magas műveltségű férfiú nagy tiszteletben részesült. Tevékeny, munkás pap volt és Spenernek lelkes híve. Tisztársaitól ezen utóbbi buzgalma miatt sokat is szenvedett. Spener és Rambach munkáiból többet fordított tót nyelvre. Ezeket alább fogjuk felsorolni. Irodalmi munkássága főként arról nevezetes, hogy ő már 1736-ban adott ki egy németből fordított konfirmációi kézikönyvet magyar nyelven. (Lásd: Haan, Jena Hung. 45. 1. Zoványi I. Theol. Ismeretek tára II. k. 388. 1.)

13. Szeli József.

Erdélyi származású. Előbb Székely-Udvarhelyen, később pedig Pozsonyban tanult. Brassóban az ág. hitv. evang. magyar gyülekezetnek volt lelkésze. Mint ilyen levelezett Vásonyi Márton vadosfai lelkésszel s a dunántúli magyar pietisták munkáit Erdélyben is terjesztette. Ő maga is írt Luther kiskátéjához német szerzők után magyarázatot s Brassóban kiadta. (Lásd: Bod P. Magyar Athenás 259. 1.)

14. Schmeitzel Márton.

A magyar pietisták között csak annyiban említhető, a mennyiben magyar földön, Erdélyben született, Halléban volt tanár, Magyarhon történetére vonatkozó munkákat írt és adott ki s a Halléban tanuló magyar ifjaknak jó barátja volt. Bőd Péter is azt mondja róla: „Nem lehet ettől a nagy tudományú jó embertől sajnállani a magyar nevet, a ki a magyar históriát írásával sokképen ékesítette. Sokat is tett hazájának dicsőségére“. Halléban Magyarország és Erdély történetét a magyar ifjúság számára külön is előadta, a mi által sok téves nézetet eloszlatt és másokat is a további tanulmányozásra serkentett. — Nemzetiségére nézve Schmeitzel szász volt. Már 1699-ben elhagyta Erdélyt, 48 évet töltött külföldön, 1747-ben mint hallei tanár halt meg. Különféle latin nyelven írt, de magyar tárgyú történeti munkáin kívül, neveléstan! munkákat is adott ki német nyelven. Az irodalmi rész alább fog következni. (Lásd: Bod P. Magy. Athenás 247. 1. és dr. Kiss Áron, A magy. népisk. története. Bpest, 1881. 102. 1.)

15. Tóth Sipkovits János.

Szakonyban született 1673-ban. Sopronban és Besztercebányán tanult. A hazai iskolák elvégzése után Halléban járt 1702-ben, majd pedig Lipcsében, hol Carpzov Ágoston Benedek 1707. évi aug 5-én ordinálta. Halléban két évet töltött s Breithaupt tanárnál volt szálláson. Hazajövele után öt éven át nevelősködött, majd két évig Győrött Torkos András mellett volt rector és diakónus. Innen 1709. ápr. 19-én Pápára megy lelkésznek Kövesdi János helyébe, hol I. Kor. XV. 1—4. felett mondott be-
köszöntő beszédet. 1710. márcz. 7-én győrvidéki \dce-seniorrá tették a kispécsi gyűlésen. 1712. jún. 8-án vette nőül Győrött Weisbeck Máriát az egykori pozsonyi pap

leányát. Páparól úgy üzentet el a földesúr által 1714. a mikor könyvei és ingóságai is áldozatul estek. Páparól Téthre került. Itteni lelkészkedése alatt Bunz István nevű antagonistája az 1724. kispéczi gyűlésen bevádolja, azt mondván: nem ismeri el viceseniornak, mert oeconomiája kiterjesztésén sokan megütkeznek, sokszor jár Pápára s fáráját még sátoros ünnepen is magára hagyja s hogy jobb volna, inkább tanulna, minthogy a faragást exerceálja. A vádak félreértésen alapulhattak, mert az ügy még ott amicabiliter complanáltatott.¹⁸

1736. szept. 12. a felpéczi gyűlésen püspöknek kandidáltak. De a választás húzódván még előbb 1737. febr. 12-én a győri egyházmegye főseniorává tétellett. Mint ilyen meglátogatta az egyházakat s a lelkészváltozásokról írott szabályrendeletét kötelezőnek fogadta el az esperesség. Az 1742. febr. 7-én a téthi gyűlésből vette a püspökségre hívó határozatot. Beiktatása Vadosfára febr. 27-re volt kitűzve. Egyesek azonban kifogást tettek püspökké avatása ellen. Perlaky József nemeskéri lelkész a syncretismuson kívül azzal is vádolta, hogy pietista, mert egy lócsei diák emlékkönyvébe ezt írta: „Eruditio sine pietate nulla est“ és hogy „cum Calvinianis edit et bibit“. De e kisszerű akadékoskodások semmibe sem vétetvén, a beiktatás nagy ünnepélyességgel megtörtént. Az avató beszédet Oertel János soproni lelkész mondta. Miskey Ádám dömölki pap több mint száz versszakból álló üdvözlő költeményt olvasott. Az új püspököt ebben így jellemzi:

Tudománya igaz s tiszta tévelygöstül,
 ... Élete is jámbor, üres nagy vétkektül.
 Nem hirtelenkedő, de fontolt elmétül
 Foly tselekedete s tanátsa is ebbük.
 Meg is áldá Isten e világi jókkal,
 Nem szorult keresni hízlekedő szókkal ' . .
 Avagy gazdagodni az ajándékokkal, f.
 Mint a szegény fősvény kéntelen azokkal.

Úgy látszik nagyon körültekintők voltak őseink, midőn

70 év után ismét püspököt választhattak, még a külső dolgokban is. Nemes embert kerestek, kit a szolgabíró el ne csukathasson egykönnyen és vagyonosat, ki anyagiakban független legyen. De még a feleségére is néztek. S ezt is feldicséri Miskey:

Tisztesség, jámborság társán is tündöklök,
Asszonyi rend előtt jó erköltse fénylik,
Józanság, betsület, a mint hozzá illik
Szorgalmatosság is ő rajta megtettzik,¹⁹

Hajnóczy Dániel soproni igazgató történeti becsű Epistola Gratulatoria ez. költeményében többek közt ezt mondja az új püspökről: \

Hoc docta virtus, hoc probitas tua,
Morum venustas, gratia oris,
Hoc meruit decus.

Beiktatása előtt utasítást adott a kerület a 70 évi fejetlenség után választott első püspökének s ez viszont reversalist irt alá. Esküjében a szentírás és a „meg nem másult Aug. Conf, szerint való symbolikus könyveknél állhatatos megmaradást“ ígér. 1743-ban indul egyházlátogató nagy körútjára. Kortársai mind dicsérettel említik a régi fegyelmezetlen állapotok között tanúsított erélyes és tapintatos szervező tehetségét.

Az 1745. évet már súlyos betegségben élte túl. Végrendeletében a kerületnek 50 frtot hagyott. Meghalt 1746. jan. 22. Kedvezőbb vagyoni helyzete adhatott okot arra a balga hírre, mely az ország felső részében volt elterjedve, hogy Tóth Jánost a zsidók ölték meg, kik vagyona után leskelődtek. A falu közepén állott templom sírboltjában helyzetetett nyugalomra, mely sírboltot később a régi templom helyére épült papiakban pinczehelyiségül alakítottak át.²⁰

Összesen csak négy papjelöltet ordinált.

16. Szeniczei Bárány János.

Nagy-Vázsonyban született 1716. febr. 27-én a fentebbi Bárány György főesperes és Varga Anna szülöktől. Tanult Modorban, Pozsonyban, Győrött, Sopronban, ismét Pozsonyban s a külföldön Jenában, hova 1737-ben a téli félévre ment ki. 1739-ig volt itt, a mikor hazatérvén, Mohi ülés superintendens 1740. jún. 17-én szentelte fel rendes lelkészül Felpéczre Sárosi János helyébe.

1754-ben a győri egyházmegye esperesévé választják. 1756-ban ápr. 7. pedig Nemes-Dömölkön püspöknek kandidáltak és választották egy és ugyanazon kerületi gyűlésen. Miként atyja, úgy ő is bizalmas jó barátságban él Sartorius Szabó Jánossal, a ki felett János ev. V. 35. verse alapján mondott nyomtatásban is megjelent jeles halotti beszédet.

Bárány János a hallei iskolának hallgatója nem volt, de igen jó mestert talált saját édes atyjában. 1756-ban mint püspök igen jeles és részletes utasítást adott a lelkészeknek, tanítóknak és hallgatóknak.

Őt is korán ágyba döntötte a betegség, úgy hogy a kandidátusokat szobájában ágyban ülve kellett pappá avatnia. Meghalt 1758. jan. 15-én. Fényes temetése volt. Koporsója mellett hat nemes lépdelt égő fáklyákkal.

17. Miskey Adám. .

1695-ben Gergelyiben született, hol atyja Miskey Sándor tanító volt. A dunántúli iskolákon kívül Eperjesen is tanult. 1717—1729-ig sághi tanító volt, már ekkor is jó verselő. 1729-ben Kemenes-Szent-Mártonba hivatván lelkésznek, máj. 18-án Miaván Krman Dániel „excellissimus superintendens“ avatta fel. Beköszöntőjét jún. 1-én Csel. 13, 2—3. v. alapján mondá. Itt 1732. aug. 6-án prédikált utoljára, mert a többi vas megyei papokkal együtt elüzetett és feleségének, Smidelius Erzsébetnek birtokára Magasiba vonult. 1733-ban N.-Dömölkre hívták Tóth István

mellé második papnak. Vásonyi Mártonnal levelezésben állott. Ennek írta, hogy 1736-ban némely hitbéli dolgokban vádolták, de igaznak találtatott. 1737-ben Tóth István távoztával első pap lett Dömölkön. 1743. máj. 4. kemenesalji esperessé választatott. 1744. decz. 6. szentelik fel a dömölki templomot, a mikor Ezs. 56, 4—8. v. felett prédikál. 1745-ben Tóth Jánossal látogatta a kemenesalji egyházakat. Utóbb már terhesnek találván Dömölkön a szolgálatot, 1765. máj. 8. Gergelyibe ment át. 1771-ben még verseket mondott a püspökválasztó gyűlésen Dömölkön. Meghalt Gergelyiben 1774. nov. 10. életének 80-ik és egyházi hivataloskodásának 59. évében.²¹

Kiváló szónok volt. Hét püspökavatáson szerepelt, hol vagy maga volt az avató lelkész, vagy pedig üdvözlő verseket mondott. 1750-ben, 1754. és 1756-ban őt magát is kandidáltak a püspökségre s talán csak azért nem választották meg, mert a külföldi akadémiákon nem volt künn. Hrabovszky Kemenesalja hú Gamalieljének nevezi.

18. Fábri Gergely.

Osgyánban Gömörmegyében született s ugyanitt, továbbá Győrött, Késmárkon, Sopronban s végül Wittenbergben tanult. 1731—1737-ig Győrött viselte a conrectori, majd a rectori és diakonusi hivatalt Torkos András mellett. 1737. máj. 23-án Vadosfára hivatott lelkésznek Vásonyi Márton utódául. Itt a gyülekezet ügyeiben jó rendet tartott. 1750-ben ápr. 21. püspökké választatott. Mint ilyen szigorú fegyelmet gyakorolt és nagy gondja volt a lelkészek tudományos kiképzetésére. Az 1751. évi ismeretes vadosfai vallási zavargás miatt 1752 okt. 10-től 1753 ápr. 13-ig Fábri Gergelyt is vizsgálati fogságban tartották s úgy püspöki, mint vadosfai lelkészi állásától megfosztott. Fogságát nemes önmegadással tűrte, kegyes elmélkedésekkel, imádsággal és a szentírás olvasásával töltötte napjait s hetenként két

napon bőjtölt, Még 1753. aug. havában Kertára hivatott lelkészül, 1759-ben pedig Nemes-Csoóra távozott. Itt is halt meg 1766. jan. 1-én.²²

*

Ezek voltak íme a kiválóbbak azon magyar lelkészek között, a kiknek működésében a pietismus jellemző sajátosságaira ismerünk. Azok is közülök, a kik magok nem fordultak meg Halléban, itthon örökölték mestereiktől azt a szellemet, mely őket a pietismus barátaivá avatta. A felsorolt 12 lelkésznek majdnem mindegyike a győri iskolában kezdte nyilvános pályáját mint rector és conrector Lővey Balázs s utána Torkos András mellett. Itt volt mintegy előkészítő iskolájok a később egy irányban, a hallei józannabb pietismus szellemében működő lelkipásztoroknak. Ez a közös iskola segítette elő azt is, hogy későbbi nagyobb irodalmi vállalataikat egy szellemben és közös erővel valósíthatták meg.

A felsoroltakon kívül több magyar névvel is találkozunk a hallei egyetem hallgatói között, mint: Viczay Péter (dunántúli 1711.), Lendvay György (lendvai fi 1713.), Tatay István (sopronmegyei 1714.), Kövesdi János (1715.), Németh György (lőcsei fi 1715.), Domokos Márton (1719.), Bozzay István (koltai fi 1719.), Szepesi Mihály (1720.), Király György (erdélyi 1725.), Gábory József (1728.), Tonsor Pál (1728.) stb. És e theologusokon kívül az orvosi és jogi szakra is iratkoztak be magyar ifjak.

IV. A pietisták pártfogói.

Hogy a pietismus hatása alatt a magyar evang. lelkészek oly áldott munkásságot fejthettek ki, ebben nagy érdemük van egyes világiaknak is, kik mint védurak, pártfogók és jóltevők amazokat már tanuló korukban segítézték és papi hivataloskodásuk alatt is munkájukat a mostoha viszonyok között megkönnyítették, irodalmi mű-

veik kiadásánál a költségeket viselték. Az által, hogy ezen lelkészeket támogatták akár tudatosan, akár pedig tudtokon kívül is a pietismusnak tettek szolgálatot. Voltak köztük továbbá olyanok is, kik mint jogászok vagy orvosnövénydekek magok is megfordultak a hallei egyetemen s helyeselték azt a theologiai irányt, melyet ott tanultak megismerni.

1. A pietismus barátai közé kell sorolnunk mindjárt az elsők között *Jánoky Zsigmondot*, Hont vármegye alispánját s előbb Thököly Imre egyik vezérét, később II. Rákóczy Ferencz tanácsosát és kancellárját, a ki a rózsahegyi zsinaton és azután is szelídebb véleményre igyekezett hangolni a pietismus ellenségeit s védelmébe fogadta az ennek hírében álló papokat.

2. Ugyancsak a felvidékiek közül barátjok volt a pietistáknak báró *Heilenbach János Gottfried*, előbb hírneves orvos, ki I. Lipóttól kapta a báróságot s később mint a bánya jövödelmek kezelője II. Rákóczy Ferencznek szintén meghitt, bizalmas embere volt. Részt vett a rózsahegyi zsinaton és itt a dunáninneni consistorium elnökéül választatott. Ennek fiai mellett volt nevelő Selmecezen két éven át Károlyi István s egyik fia Károlyival 1700-ban a hallei egyetemre is kiment. Báró Heilenbach HI. Károly uralkodása alatt is egyik legtekintélyesebb követük volt az evangélikusoknak az országgyűlésen s tagja volt a pesti vallásügyi bizottmánynak, f 1728.

3. *Dobner Nándor* negyven éven át 1689—1737. a soproni tanács tagja, mely idő alatt a városbirói és polgármesteri hivatalt is többször viselte s mint ilyen evang. egyházának kiváló szolgálatokat tett, kiváló gondja lévén különösen a soproni iskolára.²³ Ez a derék férfiú is fiát Dobner Sebestyén Nándort a hallei egyetemre küldötte ki 1705-ben, ki itt Bél Mátyással egy időben a jogi szakra volt beiratkozva. Az öreg Dobner az 1709. és 1715. évi országgyűléseken kiváló szószólójuk volt az evangélikusoknak. Különösen védte őket azon vád ellen, mint ha az

evangélikusok a miatt, hogy a rózsashegyi zsinat határozata értelmében a temetési menetek élén hordozott fakeresztnek használatától a szokásokban való egyöntetűség kedvéért elállottak, már egyáltalán ellenségei volnának Krisztus keresztjének. Ezzel szemben erősen vitatta, hogy a lutheránusok kedvelői és nem gyűlölői a keresztnek. Míg a vita folyt, Dobner ugyanekkor egy czédulára írta és köröztette Christophorus eme szavait: „A legfőbb bölcsesség pedig abban áll, ismerni Jézust a keresztre feszítettet“. Dobner ezen kor vallási vitáira vonatkozó fontos és becses naplót is hagyott hátra, mely jelenleg a nemzeti múzeumban őrzetik. Dobner írta azon német egyházi éneket is, melyet 1717-ben a reformáció két százados évfordulója alkalmából Sopronban énekeltek. Méltatlan fia Dobner Ábrahám Egyed sok keserűséget okozott a vallását forrón szerető apának az által, hogy a pápistákhoz térven át, előbbi vallását gyalázó iratot adott ki 1718-ban, mely „Soproni Piros Ttyukmony“ czíme alatt, 1719-ben magyar nyelven is megjelent Kassán.?

4. *Telekesi Török István* H. Rákóczy Ferencz huszárezredese és kormánytanácsosa, később az 1721. évi pesti vallásügyi bizotfnány tagja, a dunántúli papoknak s ezek mindennemű irodalmi vállalatainak bőkezű, áldozatkész maecenása. Vásonyi Márton a magyarhoni pietismus egyik legkiválóbb képviselője, Töröknek udvari papja volt Egyeden. Torkos Andrásnak, Tóth Sipkovits Jánosnak, Miskey Ádámnak, Telekesi Török nem csak pártfogója, de egyszersmind személyes jó barátja is volt.

5. Bárány Györgynek, a piestisták fejének és a kiváló paedagogusnak a róm. katolikusok közt is akadtak pártfogói. Ezek egyike volt, *gróf Zichy Imre*, a kinek hajadon leányait, Bárány nagyvázsonyi lelkészkedése alatt tanította. Maga Bárány beszéli el, hogy midőn eljöttek érte a tolnamegyeiek, maga a gróf sem akarta, hogy elmenjen és éjjel úgy kellett, mintegy elszöknie Nagy-Vázsonyból. ¹

6. A másik tekintélyes és nagy befolyású r. kath.

patronusa *gróf Mercy Ferencz* tábornok és kormányzó volt, az idegen, különösen német települők földesura a Bánságban, Tolna és Baranya megyében. Gróf Mercy az evangélikusokat nem üldözte, sőt szívesebben látta őket birtokain a r. katolikusoknál, mert ezekben nem szerette azt, hogy a sok ünnepen az esztendőnek jó részét úgy henyélik el. Bárány György tolnai főesperes bizalmas, kedvelt embere volt a grófnak. Midőn a vármegye Bárányt papi buzgalma miatt 1726-ban Mercy távollétében Szent-Lőrinczről száműzte, a három évvel később ezen tájra ismét visszatért gróf nagy haraggal hallotta a kedves emberén esett méltatlanságot s azonnal visszahelyezte Bárányt előbbi székhelyére, Szent-Lőrinczre. Mercy többször élt Bárány tanácsával a települők dolgának elintézésében és saját unokaöcscsét, ki később párisi követ lett, eme jeles evang. paedagogushoz adta nevelésre.²⁵

7. *Róth Mihály*, a rózsashegyi zsinat tagja, előbb eperjesi városbíró, később sárosi alispán, a vértanuságot szenvedett ősök méltó sarja, fiait szintén Bárány Györgyre, az ekkor még eperjesi nevelőre bízta, ki velők ment ki külföldre. A Róth-család segítette Bárányt az akadémiákon is, Bárány pedig kiadott műveit ajánlotta nekik hálából. Róth Mihály jótéteményeiről a rozsnyói születésű Sartorius Szabó János is hálásan emlékezik.

8. A *Zimmermann-család* Eperjesen szintén Bárány Györgyöt támogatta tanulói pályáján.

9. *Szirmay Tamás*, az evangélikus rendek követe és

10. *Dezsőfy Tamás* Sartorius Szabó Jánosnak voltak pártfogói, kik ennek műveiben a hálás érzelem elismerő hangján említettnek.

11. *Segner József* pozsonyi polgármester Vásonyi Mártont pártfogolta, ki egyik munkáját az ő fiainak ajánlotta.

12. *Ostffy Mihály* Asszonyfán, a dunántúli evang. egyházkerület első világi felügyelője, vallását igazán szerető, áldozatkész és nagyérdemű patronus Fábri Gergelynek és Miskey Ádámnak pártfogója.

13. A vagyonosabb polgári családokból is akadtak egyesek, kik ama kegyes életű papokat áldott munkáikban segélyezték. Ilyen volt *Sch“waidli Mihály* „Győr megye juratus assessora és Győrött a belvárosban nevezetes kereskedő, az ekklezsiának régi és érdemes főpátronusa“, ki Torkos Andrásnak sógora lévén ennek több munkáját saját költségén adta sajtó alá.

14. Ilyen volt *Eisenreich Rudolf* bécsi nagykereskedő is, Vásonyi Mártonnak fautora, ki ezzel élénk levelezést folytatott. Vásonyi szerint ezen Eisenreich nemzetünkhöz kegyes indulattal viseltetett s az akadémián levő ifjainkat naponként szolgálta. Rokona, talán épen fivére lehetett a soproni származású *Eisenreich Györgynek*, ki Halléban az új városban papi hivatalt viselt s az itteni magyar tanulóknak szintén jó barátjok volt. 1717-ben történt halálakor Francke mondott felette gyászbeszédet, Tatay István és Torkos János Justus magyar ifjak pedig szintén gyászversekben siratták.

15. Még egy külföldi ember *Möllenhoff Keresztély* is ide sorozható, a ki már nem is világi, hanem papi ember volt, t. i. Bécsben Dánia követségének udvari papja. Ez meg Bárány Györggyel volt összeköttetésben és ez által átdolgozott, a pietismus szellemében Írott papi pastorális munka magyar kiadásának költségeit viselte.

16. A hallei tanárok közül *Francke Bél Máttyást* pártfogolta kiválóképen, *Breithaupt* házában pedig Tóth János volt szálláson. .

Ezekén kívül a jogi és orvosi szakon Halléban tanult magyar ifjak közül is kerülhetett ki a pietistáknak több barátja és jóakarója. .

V. A magyar pietisták theologiai álláspontja. Viszonyuk a mystikusokhoz és a hitvallási iratokhoz. Ethikájok és jelentőségük a gyakorlati theológiában.

A magyar pietisták mestere és példányképe Francke volt. Csak míg ő élt, 1727-ig vonzotta a hallei iskola a magyarokat. Az epigónok már nem voltak méltók az alapítókhoz. Azért Francke halála után Halle is elvesztette vonzerejét. Francketől legtöbb munkát ültettek át nyelvünkre a magyar fordítók. De e mellett a többi német pietista közül Spener, Rambach és Freylinghausen is népszerűek voltak a magyarok előtt s ezek munkáinak is akadtak fordítói és átdolgozók.

A pietisták által mindenkor nagybecsült mystikusokat a mi papjaink is kedvelték. A legtöbb pietista magyar pap irataiban lehetetlen félre ismernünk a mystikus jellemvonást. Akár Barányak a lelkészársakhoz intézett meleg hangú beszédeit, akár Torkosnak, Tóth Sipkovitsnak és Miskeynek prédikációját, akár Sartorius Szabónak énekeskönyvét, különösen pedig ha Hegyfalusinak imakönyvét olvassuk, mindegyikből kiérezzük az Istenhez való viszonyt ama, benső, titokzatos közvetlenségét, mely a mysticismust jellemzi. Szeretik pietistáink az Énekek Énekének és János jelenéseinek mystikus képeit, melyek alatt a mennyei boldogságot festik s annak örömeit már itt a földön is előre átérezik. Ezért szerették öreg Ács Mihály munkáit az Arany Lánctól és a Boldog Halál Szekerét, valamint az ifjabb Ács Mihály által kiadott Gerhard-féle elmékedéseket. Serivert ismerik, többször idézik, Arndt műveit, az Igaz Keresztységről és a Paradicsom Kertecskét pedig lefordítják és kiadják.

Volt után a dunántúliaknak még egy mystikus írótl, Müller Henriktől eredt és a szenci Fekete István superintendens által kitűnő magyarsággal átültetett, a bibliát az életre igazán tömören és szellemesen alkalmazó, becses és épületes olvasmányuk: a Lelki Nyugasztató Órák, de ez a munka Feketének árulása miatt rossz hírbe keveredett.

Ezen mystikus árnyalat mellett azonban a mi pietistáink sohasem estek bele a mysticismus veszedelmébe, a quietismusba. Ok sürgették a kegyes elmékedéseket, Bárány György a hosszú imádkozást is ajánlja a mi sokféle szükségünk miatt, de mindig azzal az intéssel: Eredj el és azonképen *cselekedjél!* A meditatio őket nem kárhoztatta tétlenségre, sőt mint látni fogjuk, a magyar pietismusnak is a gyakorlati keresztvénség terén lesz legnagyobb jelentősége.

A dogmatikában a pietismus nem jelentett forradalmat. Nálunk az egész pietista mozgalom — eltekintve a felső-magyarországi hevesebb jelenetektől — általában szelídebb és simább lefolyású volt, mint Némethonban. Dogmatikai szórshálhasogatásokra a magyar természet különben sem hajlandó. S a XVIII. század elején az idők is gonoszabbak voltak, a theologiai tudományosság sem állott általánosan oly magas fokon, hogy itt a dogmatikai viták napirendre kerülhettek volna. Jó Bárány Györgyünk úgy vélte, hogy Francke után írott s theol. alapon álló neveléstan! munkája elé a legjobb czégért tűzte ki, midőn már a könyv czímlapjára is ezt nyomatta: „Itt a hit dolgáról nem disputáltak“.

A magyar evang. egyház a némethoni pietismus hatásából itt csak azt a nyereséget merítette, hogy megértette, miszerint a puszta szájhit nem üdvözít, hanem a vallásos érzelem kell, hogy mélyen a szívben lakozzék, az egész embert áthassa, újjászülje és a megtéréshez illő gyümölcsöket teremjen. Mert a hit cselekedetek nélkül holt állat. E mellett azonban a pietismus korában is távol voltak theologusaink a r. kath. felfogástól, mely a jó cselekedeteknek üdvözítő erőt tulajdonít s abba a hibába sem estek, melylyel a német pietistákat vádoltak, hogy t. i. a megigazulást a megszenteléssel összezavarván, amazzt ez utóbbi mögött nagyon is háttérbe helyezték volna. Balog Ádám püspök egyházlátogatásai alkalmával még azt is megkérdi a gyülekezetektől: vájjon papjaik „különösen az megigazulásról szorgalmassan predikállanak-é?“

Magyar evang. egyházunk e korban is hű maradt

symbolikus könyveihez. Károlyi István főesperes hivatalos esküjében a Formula Concordiae megtartására is kötelezi magát. Tóth Sipkovits János püspöktől a meg nem másult (invariata) Aug. Confessióra kívánják az esküt. Azt a közönyösséget a hitvallási iratok iránt, melylyel a némethoni pietistákat vádolták, a magyaroknak nem lehet a szemökre vetni. Itt épen a pietisták feje, Bárány György tartotta igen szükségesnek az Augustana Confessio ismeretét és követését s ő maga adta ezt ki 1740-ben, mert úgy tapasztalta, hogy a félszázaddal azelőtt megjelent Lövey Balázs-féle fordítás példányai már igen elfogytak. Teszi pedig ezt a következő megokolással: „Régenten Rómában szégyennek tartott, ha valaki római polgár lévén a római törvényt nem tudta; nemkülönben szégyen és igen nagy kár volna, ha az Augustana Confession levő keresztyének az Aug. Confessiót nem értenék“. Szükségesnek mondja e hitvallást, mint olyant is, „mely megmutatja, miként kelljen az megigazító és üdvözítő hitet egész életednek, szivednek és tselekedetednek megváltozásával vagy az igaz keresztyéni élettel megmutatnod“.³⁷ És 1735-ben írt kátéjában is hangsúlyozza Bárány, hogy ő ezt a symbolikus könyvekhez szabni igyekezett.³⁰

Nem hallgathatok el itt egy olyan jelenséget, mely arra mutat, hogy a XVIII. század elején hazánkban is voltak olyan elmék, kik a vallásfelekezeti váltanokat és hitvallási iratokat megvetették, de e mellett az Istenben, és az ő fiában, a Krisztusban való hitet megtartották. Torkos András 1709-ben Halléban megjelent „Engesztelő Áldozat“ című imakönyvének azon példányában, mely a nemzeti múzeum könyvtárában őriztetik, a könyvtábla belső lapjára régi, bizonyára egykorú írással a következő verset találtam feljegyezve:

PAYR SÁNDOR.,,Keresztyén szüléktől Ember születtettem
S a keresztyénységhe megh kereszteltettem.
Christusnak szent Annyát mindenkor tiszteltem,
De Luther Mártonyban én soha nem hittem.

Mind az által hidgyed, butsut én nem járok,
 Sem indulgentiát bizony nem vásárlók;
 Idvözült szenteknek Tisztességet adok,
 De én eő közülök edgyet sem imádok.
 Mert soha nem voltam s nem leszek pápista,
 Így hasonlóképen nem is Calvinista;
 Hanem csak egyedül hiszek Christusomban,
 Ki érettem megh holt, üdvözölök abban.“

Ezt a hittani álláspontot, mely gondolkodó főre vall, nem a pietismus hatásából eredőnek, hanem inkább a régi merev orthodoxia és a felekezeti harcok által felidézett ellenhatás visszhangjának, vagy — ha lehetne nálunk ilyesmiről szólni — a syncretismus bizonyos nemének tartom. Perlaky József Tóth Jánost syncretismussal is vádolta. Az idézett versből nem is tudnám megmondani, hogy szerzője melyik egyházfelekezetben született s melyik iránt érzett mégis több rokonszenvet.

Annyi bizonyos mégis, hogy a pietisták a gyakorlati keresztyénségre helyezvén fősúlyt, a felekezeti ellentéteket nem törekedtek még jobban kiélesíteni. Ez a türelmesség a felekezeti indifferentismus gyanújába keverte őket egyes túlbuzgók előtt és más félreértésekre is szolgáltatott alkalmat. Bél Mátyásról például, a ki, hogy költséges irodalmi vállalatait megvalósíthassa, r. kath. pártfogókhoz is folyamodott, sőt művének egy kötetét XI. Kelemen pápának is, mint a tudományok és könyvek nagy kedvelőjének felajánlotta, Passionei, a bécsi nuncius ezt a jelentést küldötte Rómába: „A szerző, sajnos, lutheránus; de a jellem és modor rendkívüli szelídsége által tűnik ki. Egyúttal remélni lehet áttérését is.“²⁹

A pietismus nálunk nem a dogmatikában, hanem ethikai téren és a gyakorlati theológiában jelez korszakot. Nem folytak itt, mint a németeknél, viták a felett, hogy az újjaszületés a szent keresztségben történik-e meg, vagy pedig csak később, a bűn ellen vívott harc és győzelem után lesz-e arról bizonyos a hívő; de igenis követelték, hogy a

keresztyén bizonyoságot tegyen ezen újjászületésről; sürgették a bűnbánatot, megtérést és kegyelmi eszközök szorgalmas és hitteljes használatát. Mindenekfelett pedig követelték a tiszta erkölcsiséget, mely a hitből meríti életerejét.

És a szatmári békével befejeződött kurucz háborúk után, mikor a háborús világban lábrakapott fegyelmezetlenség, szilajság és laza erkölcsiség, az ifjúságnak elhanyagolt, elvadult állapota még mind megannyi nyitott sebek voltak az ország testén, nagy és nehéz munkamező tárult a pietista papok lelkes, bátor csapatja elé. És ők felveszik a harcot még akkor is, ha jutalom, elismerés helyett nyomor, üldöztetés vár rájuk. Igazi névtelen hősök hazánk közművelődési történetében.

Népünk elhanyagolt műveltségi állapota, melynek épen ők igazán szomorú, siralmas képét festik és panaszozzák, tehát az erkölcsi téren szólította őket reformálásra. Nagy volt a seb, mély vágást kellett tenni. Szigorúak voltak követeléseikben. És itt nem maradhattak mentek a pietistákat jellemző bizonyos túlzásoktól sem.

Tudjuk, hogy a német pietisták hadat izentek a kártyajátékosoknak, színházlátogatóknak, dohányzóknak stb. így Bárány is kátéjában a 3-ik parancsolat tárgyalásánál tiltja a játékot és sétálást. A 7-ik parancsolatnál pedig a szemfényvesztők, komédiások és koczkajátékosok ellen kel ki. A 6-ik parancsolatnál is igen belemegy a részletekbe, midőn a „néma bűnöket (Róm. 1, 24.), házasságban elkövetett buja indulatokat k . . . vás szerelem énekeket és fertelmes szemtelen k . . . va öltözetet“ is felsorolja. A paráznáról pedig bölcs Sirákkal azt mondja: „az moly és a férgek (francia és tetvek) örökségül bírják azt“.

Még fiának, Bárány János püspöknek is több megrögzött magyar szokás ellen kell küzdenie. Az általa szerkesztett Egyházi Rendelések szerint: „Tiltjuk a más és harmadnap lakodalmazást, úgynevezett Tyúkverőbe való járást, házról házra való farsángolást. Tiltunk a lakodalom felett minden otsmány trágyár beszédek, otsmány versmondá-

sokat, úgy a sok hiába való beszéddel és abból folyó bűneljáró nász előjárást“. Tiltják még ugyanezen Rendelések, hogy az iskolás gyermekek Balázs- és Gergely-napján a szokott ocsmány énekel és bohócok ugrádozással járják be a községet. E helyett egyházi énekeket énekeljenek inkább.³⁰

A pietisták erkölcsstanában hibáztatni lehet azt, hogy a jutalmat és büntetést, mint a jóra serkentő és a gonosztól visszatartó nevelési eszközöket felettebb előtérbe helyezik, a mi már egyéb erkölcsi indító oknak, pl. az Isten iránt való szeretetnek rovására történik.

De ezen kisebb fogyatkozások mellett a gyakorlati keresztyén élet terén, a mélyebb, igazi vallásosság fölleve nitése és az erkölcsi viszonyok javítása által igen nagy érdemeket szereztek a XVIII. század első felében élt eme magyar pietista papok. Egyes kiválóbb érdemeik: a gyermeknevelés felkarolása, a nép és gyülekezetek hű gondozása, a papi hivatás betöltésében tanúsított komolyság és lelkiismeretesség, a tudományok művelése termékeny irodalmi munkássággal, s végül a nemzeti szellem ápolása oly korban, melyet általában nemzetietlennek szoktunk nevezni. Ezen érdemeiknél fogva méltán megilletné ezen férfiakat, hogy a magyar irodalomtörténet is több figyelemmel és elismeréssel legyen irántuk s Torkos András és Bél Mátyás mellett a többiek-ről is legalább tudomást vegyen.³¹

VI. A pietismus érdemei a gyermekek vallásos nevelése körül. A pietisták mint a konfúrmációi oktatás kezdeményezői.

A pietisták megértették Krisztus Urunk ama mondását: „Valaki egy ilyen gyermeknek gondját felveszi az én nevemben, nékem veszi fel gondomat“ (Máté 18, 5.). Megértették, hogy az emberiségnek erkölcsi javítása főként a gyermeknevelés által eszközölhető. És őket eme magasztos, de nehéz munkára a Krisztus iránt való szeretet, a hit ereje indította.

Megesett szívek azon az elhanyagolt, elszilajodott magyar gyermekvilágon. Bárány keserűen panaszozza fel, hogy a gyermeknevelésnek mily nagymérvű „elmulatását” találta. Láttá, hogy „nála tehetségesebbek a nyavalyát nem érzik és pennájokat nem mozdítják”.³² Azért ő fog tollat, hogy e fontos ügyben írjon.

A nevelés központjául a pietisták a vallást teszik. Szomorú tapasztalataik voltak e téren is, midőn látniok kellett, hogy a kevés haszonnal járó latin nyelv erőltetése miatt a vallásoktatást hanyagolják el. Vásonyi Márton kikel a gyermekek barbariese ellen, kiket Donatussal, Vestibulummal kínoznak, a vallásra pedig nem tanítanak.³³ Torkos András is a győri káté előszavában felpanaszolja, hogy az iskola-mesterek nem ültetik tanítványaikat Jézus lábaihoz. „Sok kisdedek szépen syllabikálnak, deák igéket megtanultanak, de nem tudják a Miatyánkot, Tízparancsolatot, Hiszekegyistent és egyéb szükséges imádságokat”. Bárány is a hit dolgaiban való járatlanság okaiul a „baromi nevelést és a gondatlan praeceptorokat említi fel, kik a szegény gyermeket jobbára a deák nyelv tanulásával gyötrik, „melynek sok gyermek az ő világi életében úgysis semmi hasznát nem látja”.³⁴ Az olyan népiskolák ellen szólnak ezek, a melyekben egyes rektorok és praeceptorok a latin nyelvet is erőszakolták.

Mimódon kell tehát mindeme bajokon segíteni? Szorgalmas *Icatékizálás* által. A kátéra a pietisták igen nagy súlyt fektettek. Közülök Torkos, a két Bárány, Sartorius Szabó, Simonides, Miletz, Szeli és Fábri külön-külön kátékat írtak. Némelyik többet is. Bárány egy hosszú, Rambach Jakab „Dér wohl unterrichtete Katechet” című munkája után írt értekezésben a katechesis fontosságát fejtegeti és részletes katechetikai szabályokat közöl.³⁵ Szerinte a kérdezgetés a tanításnak legkönnyebb neme. Az első keresztyéneknél, kiknek katechetáik voltak, ez gyakorlatban volt, de később elhanyagoltatott, mígnem Luther ismét föllevenítette. Luther kis kátéját a pietista magyar paedagogus is igen nagy dicsérettekkel halmozza el.

Hogy a templomi prédikációknak nincs meg a kívánt hasznuk, ennek okát is abban látja Bárány, hogy a katekizálásra nem fordítatik kellő gond. Nem elégséges a kátét csak bemagolni, hanem meg kell érteni, át kell érezni és az életbe átültetni. Azért ne terheljük a gyermekeket a sok könyv nélkül való tanulással. Elég, ha Luther kis kátéjának szövegét tudja és a bizonyító szentírásbeli helyeket. A káté tanítását buzgó könyörgésekkel kell összekötni, csak úgy lesz fogatos. Sartorius Szabó a gyermekek számára külön imádságokat és énekeket válogatott össze.³⁶

Különösen sürgetik pedig a pietisták a szorgalmas katekizálást, mint az úrvacsorájához való alkalmas és szükséges előkészítést. Erre nézve mondja Bárány: „Legkiváltképpen pedig a jó lelkű és az ő hallgatóinak drága üdvösségeket szerető prédikátor és mester az gyermekeket az Ur vatsorájához illendő hú tanétással fogja készíteni“. És itt hivatkozik a maga gyakorlatára. „Igen hasznos dolognak tapasztaltam lenni — úgymond — hogy ha az ember minden esztendőben legalább kétszer, p. o. Husvét és szent Mihálynap tájban vagy máskor öt vagy hat hétig mind az helységben, mind a szomszéd falukon levő gyermekeket összehívólván, azokat mindennap kétszer katekeztálja és így az Ur vatsorájához való méltó járuláshoz készíti és ahoz készen ereszti“.³⁷

Báránynak eme szavaiból a rendszeres *konfirmációi oktatásra* következtethetünk. Annyival inkább, mert ismeretes dolog, hogy Némethonban is a pietisták elevenítették fel ismét a már jó időn át feledésbe ment konfirmációi oktatást és konfirmációi szertartást.

De több bizonyágunk is van. Ugyanis 1736-ban jelent meg (állítólag Lipcsében) egy ilyen című könyvecske: A' Bárányoknak az ő Jó Pásztoroknak karjaira való Egybenyújtések. A' vagy bátorságos és egyenes Vezérlés, miképpen kellésék az Ifjú Keresztyén embereknek az *Úr Vatsorájához való első járatásokban* magokat a Jézus Krisztusnak — mint az ő *kisded nyájának zengéjét* szíveknek igaz megtéré-

sében bemutatni — és ő néki ajánlani és szentelni. Mely is — tsak nem régen Német nyelven ki botsáttatott, mostan pedig a Magyar Ekklésiákban való Ifjúságnak és más együgyűeknek hasznokra Magyar nyelvre fordíttatott“. Szerzője — Bód Péter és Haán Lajos szerint — Miletz Illés, pozsonyi magyar-tót pap. Nem tudom, ha Bárány Györgynek is nincs-e része benne?

E könyvecske a 7-ik kérdésre („Szükséges-e, hogy az Istennel való szövetség is megújíttassék?) a konfirmándusokra vonatkozólag azt válaszolja: „Kiváltképen pedig szükséges, hogy azok, a kik ezen Sz. Sakramentommal (az úrvacsorával) előszer élni akarnak, az ő Keresztiségeknek szövetségét immár magokra fel-vállalják; mindeneket valamelyeket az ő Kereszt Attyáik és Annyáik a Sz. Keresztiségben hely ettek fogadtanak, jóvá hadjanak, és azoknak minden részeiben megállani szorgalmatosan igyekezzenek stb.“ Ezen szövetségnek megújítása a 52. k. szerint pedig abban áll, hogy az ember 1. az ördögnek, a világnak és a bűnnek ellene mondjon és így 2. a Sz. Háromság egy Istennek önnön magát egészen és tellyességgel adja és kötelezze“. Egymásután következnek azután a keresztségben tett fogadásokra vonatkozó kérdések: „Melyik aKeresztségnek első fogadása, mellyben mi ellene mondunk az ördögnek? Melyik a második?“ stb. És e könyvecske végén „Azúrnak szent Vacsorájához előszer járulandóknak állapotjokhoz alkalmaztatott könyörgés“ szerint így imádkozik a megokosodott és megvilágosult gyermek: „Dicsőséget tulajdonítok te néked, hogy ongemet most az én Keresztésem szövetségének megújítására visesz . . . Most csak azon kérlek, hogy a meg-állapodott és meg ért Keresztyéneknek számok közé bé-véttetsem . . . Imé most *újonnan* ellene mondok az ördögnek. . . Tiéd lészek, óh Sz. Háromság! egy Isten! és e végre *újonnan* hozzád való hűségemet fogadom“.

Bárány János pedig alighogy püspökké lesz, az egyházlátogató espereseknek ezt az Instructiót adja: „Introducenda per Ecclesias praeparatio primum accedentium ad Sacram

Coenam per R. D. Fratres, sedulo et sufficient! tempore instituenda, *cum reiteratione foederis baptismatis cum Deo*. Accommodum foret, huic operi dies destinare quadragesimales“.³⁸

Ezen idézetek, azt hiszem, elégségesek annak bebizonyítására, hogy pietista papjaink már a XVIII. század első felében szokásba vették a konfirmációi oktatást, sőt magát a konfirmációi szertartást is. Mitrovics Gyula a konfirmációiról írott jeles tanulmányában ³⁹ erről nem emlékezik meg és a magyar konfirmációi kátének fentebb említett, talán első termékét nem ismeri. Ő e szertartást a ref. egyházban egészen újabb keletűnek mondja és csak 1788-ban a Kis Gergely-Nagy István-féle agendás könyvben akad annak első nyomára. Mi, ág. hitv. evangélikusok, ezzel szemben kimutathatjuk, hogy pietista papjaink már legalább egy félszázaddal korábban meghonosították. Sőt Bárány 1735-ben már ínt korábbi szokásáról és gyakorlatáról szól arról.

Hogy tehát a konfirmációi oktatás, melynek célja a hitben való megerősítés és az úrvacsorához előkészítés, gyakorlatban volt, az kétségtelen. De volt-e konfirmációi szertartás és milyen? Ennek is kellett lenni. Midőn a lelkészek a rendes katekizációkat is a templomban tartották, bizonyos, hogy a konfirmációi kátéből való kikérdezés, mintegy nyilvános vizsgálatétel, csak a templomban történhetett meg. E kátében a megújított keresztségi fogadalmak is fel vannak véve a feleletek közé. Ez a nyilvános vallástétel is a templomban történt szükségképen. És azt az ünnepélyes nyilatkozatot, hogy a megvizsgált, megokosodott és megpróbált ifjúság az érettkorú egyháztagnak közé felvétetik és mint ilyen, az úrvacsorával élhet, lehetett-e másutt, mint buzdító beszéd kíséretében a templomban tenni? Ezen elemekből pedig lényegében kiderül a konfirmációi szertartás.

Agendánk e korból nincsen. Egy ilyennek készítése már Tóth János püspöksége alatt szóba került, de még a század végén is csak írott agendát használtak. És így a pietista papok konfirmációi szertartását részletesen le nem írhatjuk. Valószínűleg e részben is Spenert⁴⁰ és a hallei szó-

kasokat követték. Igen jó konfirmációi kátét irt nálunk a század végén amaz első kísérlet után Nagy István sárszentlőrinci lelkész és szuperintendens, melyet még ma is sok helyen használnak.

A káté mellett tanították azután a *bibliai történeteket* is. Bárány János fentebbi Instructiója a katechismus mellett a „dicta sacra sacrasque historias“ az elsőrendű tantárgyak közé sorozza. Volt egy kis kézikönyvük, mely a bizonyító szentírásbeli helyeket egész rendszeres gyűjteményben közli. Ez volt a „Panoplia Catholica, azaz Lelki fegyverház az iskolába járó gyermekeknek felfegyverkeztetésekre“. Használták a régóta szokásos Evangéliumi Könyvecskéket, melyekből a perikopákat tanulták meg az iskolás gyermekek. És haladás volt végül, hogy Sartorius Szabó 1747-ben megjelent kátéjába egy ilyen című részt is felvett: „A szent írásbeli Históriaknak rövid leábrázoltatások“ az 50—72. lapokon. Ebben némi bibliaismertetés és az ó- és új-szövetségi könyvek tartalma foglaltatik röviden. A bibliai történeteket magában foglaló kézikönyvük alig volt. Ezeket jóformán a tanító előmondása után tanulták a gyermekek. Hübner J. frankfurti tanár „Kétszer ötvenkét válogatott bibliai históriák¹ már 1714-ben megjelentek ugyan, de ezeket csak később fordították le magyarra.

Nagy gondot fordítottak azután még a pietisták az *egyházi ének* tanítására is. Ok maguk is szorgalmas énekírók és énekgyűjtők voltak. Az Új Zengedező Mennyei Kar vagy a nép nyelvén később közönségesen úgynevezett ó-graduál ezen pietista papok buzgólkodása által gyarapodott oly vastkos kötetté. A gyermekeket nemcsak a melódiákra tanították, hanem az énekszöveg beemlékelését is megkövetelték. „Pueri porro ad Melodias Contextumque ipsum potiorum Cantionum memoriae mandandum fideliter ducantur“ — mondja ide vonatkozólag Bárány János Instructiója.

Így tehát a pietista papoknak a gyermekek vallásos nevelése körül három nagy érdemük hazánkban is megvolt, ú. m. az ősegyház katekizációjának föllevenítése, a bibliai

történetek tanítása és a konfirmációi oktatás. A vallástanítás óráit pedig gyermekimák és közbeszótt egyházi énekek által igyekeztek melegebbé, épületesebbé tenni.

VII. A pietisták mint a felnőttek, a nép és gyülekezet gondozói.

A pietistáknak erős meggyőződése volt, hogy a pusztai igehirdetés a templomban nem elégséges. Ezért szükségesnek mondják és melegen ajánlják a házi magános intéseket és beszélgetéseket, a hívekkel való minél közvetlenebb érintkezést s azoknak minél hívebb testi és lelki gondozását.

Bárány különösen inti szolgatársait, hogy az „ordina-tióban reájok bízott curam individuaem, mely a ministerium-nak lelke volna, félre ne tegyék⁴⁴. Kikel az olyan pásztorok ellen, a kik nyáj ok lelki állapotát nem ismerik, a tudatlano-kat nem tanítják, az erőtlenekeket nem gyámolítják, a bete-geket nem gyógyítják stb., hanem csak Úrnapján mutatnak egy legelő mezőt, melylyel még élni sem tudnak és a többit abbahagyják.

„Megalégednétek-e ti véle — kérdi Bárány — ha a ti pásztoraitok a ti szegény juhaitokat csak kivernék a mezőre és osztán alunnának és a juhokkal nem gondolnának? ⁴¹

A nagy diasporával bíró anyaegyházak lelkészeinek azt is figyelmébe ajánlja, hogy ha mikor egészséges vagy bete-ges embereket látnak vidékről jönni, azoknak lelkekre annál szívesebben szóljanak és tanítással őket oktassák, serkent-sék és vigasztalják.

Kiterjed a pietista papok gondja a hívek anyagi álla-potára is. Különösen ama rossz magyar szokás, a keresz-telők, lakodalmak és temetések alkalmával tartott költséges vendégeskedések ellen emelték fel óvó szavukat. Ezeket egy-házi törvényeikben is kárhoztatják. Az „Egyházi Rendelések“ XI. szakasza azt mondja: „A lakodalmak nappal és csak egy leüléssel tartassanak. Tiltjuk azonkívül a más- és harmad-

napi lakodalmazást, mely az úgysis nagyon terhelte a népek szegényítésére és az Isten ajándékinak és a drága időnek haszontalan elvesztegetésére szolgál¹. A XV. szakasz pedig a halotti torok ellen van intézve, oly megokolással, „mivel azok a szomorú, néha özvegységben és árvaságban hagyott félének nagy terhekre szolgálnak, kiket inkább vigasztalni és segíni kellene, mintsem szegényíteni és búsítani. Ha ki ételt, italt készít olyankor, méltóbb volna ezzel a szegényeket enyhíteni, mintsem maga bíró embereket vendégszolgálni“⁴².

A templomi isteni tiszteleteken kívül a házi áhítatoságot is elvárják híveiktől. A VII. pont szerint: „Minden házi gazda igyekezzék az ő házát Istennek templomul szentelni. Nemcsak a vásár- és ünnepnapokat az említett módon házi isteni tisztelettel töltvén, hanem a köznapokat is, kivált a téli estvéli és hajnali órákat ily szent dolgokkal kell rövidíteni és épületessé tenni. Nem lehet annál a háznál áldás és üdvösség, a mely Istennek nem szenteltetik¹⁴. Ezenkívül pedig a napi munkának templombajárással való megszentelését is megkívánták s e célból elrendelték, hogy a könyörgések és biblia-magyarzatok télen kilencz óra tájban tartassanak, mikor a gazda és cseléd ürül a barom körül való fáradságtól, nyáron pedig négy óraker, hogy a munkára a templomból lehessen menni. (VIII. p.)

Gondosan örködtek a felett, hogy a vasárnapot, mint az Ur napját, semmiféle illetlen dolog által meg ne szentségtelenítsék. Még a vasárnapi esküdtetéseket és lakodalmazásokat sem engedték meg. (III., IX. és X. p.)

Hogy a házi isteni tiszteletek tartására kellőleg fölszerelve legyen a ház, sürgeti Bárány püspök, hogy minden házban legyen biblia, vagy legalább új-szövetség. S ezenkívül imádságos- és énekes-könyvnek, valamely öreg katékizmusnak, postillának s Arnd „az igaz keresztyénségről“ írott könyvének beszerzését és szorgalmas olvasását ajánlja. (I., I V. p.)

Az akkori nevelésügyi viszonyok között az olvasni nem tudók száma egyházunkban is nagyobb lévén, Bárány ser-

kenti a szülőket: „ne szégyeneljék azt tanulni koros emberek is, ha oly szerencsétlen nevelések esett, hogy ifjúságukban nem tanultak. Szülék gyermekeiket olvasás nélkül fel ne neveljék. Ne legyünk ebben restebbek a zsidóknál — mondatik az V. pontban — kikhél, a hol oskoláik nincsenek, a szülék magok tanítják gyermekeiket, hogy olvasás nélkül egy sem nevelkedik fel.

Nagy volt a szükség a XVIII. elején magyar áhítatosági könyvekben. Ezt az ügyet is a pietista papok karolják fel és nagy buzgalommal gondoskodnak a hívek lelki táplálékáról. Az új-szövetségnek három magyar fordítása: Bél Mátyásé, Torkos Andrásé és a két Bárányé jelent meg nem egészen négy évtized alatt, s ezek közül az utóbbi magyarázatokkal van kísérve. Káték, imakönyvek, énekes- és egyéb áhítatosági könyvek ezen mostoha időkben oly szép számmal jelentek meg, hogy ezen irodalmi munkássággal a XIX. század első fele sem állhatja meg a versenyt.

Torkos András 1709. évi imakönyvét (Engesztelő Áldozat) az előszó szerint azért írta, hogy az imádságos könyvekben való nagy és rettenetes fogyatkozás supleáltassék. Oly nagy a szükség — úgymond — hogy igen sokan még az úrvacsorához is pusztá kézzel, imádságos könyv nélkül járulnak, mert ilyent nagy áron sem kapnak.

Hegyfalusi György pedig 1729-ben kiadott „Centifolia, Százlevelű Rózsa“ című, jórészben verses imakönyvében az akkor gyászban ülő Sión leányát, Sáron rózsáját vigasztalni akarja. Ajánló szavai szerint:

Mostani gyászodban tartsd nyereségednek,
 Illatját nyújtsd kérlek a te Istenednek.
 Ennek erejével elméd bátoríthat,
 Vasár-mivelő nap illatját szagolhat,
 Ünnepnap pediglen bokkrétádat nyujthat.
 Mennyei mátkádnak hiteddel ajánlhad.
 Ha pedig valami nyavalya téged ér,
 Vagy hozzád akármí szomorú eset fér:
 (Eme) Rózsa szálát vedd elől, félre tér
 Minden keserőség, ostromlani nem mér.

A hívek lelki tápláléka mellett azután a gyülekezetek anyagi dolgairól sem feledkeztek meg. Bárány püspök Instructiójában külön utasítást ad az espereseknek arra nézve, hogy egyházlátogatások alkalmával a gyülekezetek háztartását is felülvizsgálják. Követeli, hogy legyenek minden egyházközségben számadó könyvek, melyekbe a bevételek és kiadások pontosan beírassanak; a gyülekezet gondoskodjék arról, hogy minden szükségletére legyen fedezet, a pénztár ki ne ürüljön s lelkész és tanító idején megkapják illetményeiket; hogy az egyháznak semmi vagyona el ne idegeníttessék, azok jegyzőkönyvileg leltározottassanak.

Az egyház céljaira való önkénytes adakozást, mint tartozó kötelességet elvárják a hívektől. Erre nézve azt mondja az Egyházi Rendelések XIV. pontja: „Mind a kezünkhez ragadható hamis Mammonnak kitisztításáért, mind pedig igaz megjobbulásunknak és Istenhez való hálaadásnak megmutatásáért minden keresztény köteleztetik minden esztendőn Istentől vett testi áldásokból valamit Isten dicsőségére és az anyaszentegyháznak közönséges és magános ügyének előmozdítására, mely sok és nagy költség nélkül nem lehet, fordítani. Ki-ki pedig azon legyen, hogy ily adakozás ne fősvénység, hanem áldás legyen. Nem méltó az a keresztény gyülekezetbe, a ki annak szükségét és terhét tehetsége szerint együtt nem viseli“.

Bátran appellálhattak pedig a pietisták híveiknek emez áldozatkészségére, mert ők magok is egyházakat alapító, szervező és dajkáló munkájokban az önfeláldozásnak legszebb példáit mutatták.

Bárány főesperes nyugodt, biztos állomásáról, Nagy-Vázsonyból — Ábrahám hitével szívében, isteni küldetést látva útjában — kimegy idegen földre, rendezetlen viszonyok közé Tolnába, hogy szét ne oszolja a nyáj, melynek nincs pásztora.⁴³ Mintegy missiói pap utazik faluról-falura, mindig oda, hol legtöbb a baj, legnagyobb a munka.

Az esperesek és utóbb a püspökök egyházlátogatási munkájukat a kiadott szigorú rendeletek ellenére, sokszor

titokban, a legnagyobb veszélyek között, de mégis a legnagyobb gonddal és lelkiismeretességgel elvégzik. Anyagi kárt, börtönt is szenvednek a miatt, hogy egyházaikat hűtlenül cserbe hagyni nem akarják. Hányán nem lakoltak keserűen csak a miatt is, hogy a filiákba lelkeszi szolgálatot végezni kimentek. Tóth Sipkovits János könyveit, ingóságait elveszíti, mikor Pápáról elúzik. Miskey Ádámot Kemenes-Szent-Mártonból vetik ki, Fábri Gergely börtönt szenved s kettős hivatalát veszi azon verekedés miatt, melyre a r. kath. plébános és nép kényszerítette híveit.

Ok valóban semmivel nem gondoltak, az ő életök is nékik nem volt drága, csak elvégezhesék örömmel az ő futásukat és a szolgálatot, melyet vettek az Úr Jézustól, hogy bizonyosságot tegyenek az Isten kegyelmének evangéliumáról. (Csel. 20. 24.;

VIII. A pietisták erkölcsi szigorúsága önmagok iránt papi hivatás és papi jellem dolgában.

A lelkészek dolgaival Vásonyi Márton „Súlyos Papi Teher“ és Bárány György „Atyafiságos Serkentések“ című németből átdolgozott munkáikban foglalkoznak.

Vásonyi kikel azon téves felfogás ellen, mintha a lelkeszi hivatal oly könnyű volna, mint sokan vélik s bebizonyítja, hogy ellenkezőleg igen nehéz és terhes. Hivatkozik a prófétákra és több egyházi atyára, kik a lelkipásztorkodást igen nehéznek tartották s épen azért azt elvállalni is alig merték. Elítéli tehát és meg nem engedhetőnek mondja, „hogy olyan ifjakat, kiknek nincs papi indulatjuk, vagy néha épen a legalább való, ostoba elméjű, félénk, együgyű ifjakat, kiket természetük kvalitási csaknem mindenre alkalmatlanokká tesznek, a theológiára fogják. Mert olyan vélekedésben vannak, hogy a szegény goromba parasztnak nincsen valami nagy elméjű tanító doctorra szükségük, hanem jó nékik egy emberséges legény is. Holott sokkal

bölcsebbnek kell lenni annak, a ki értetlen, gyermekségeik óta elvadult embereket vezérel istenfélelemre, hogy sem annak, a ki értelmes és csendes emberekkel bánik“. ⁴⁴

Bárány szerint is megnehezíti a papi állást a világnak az egyháziakkal szemben való kémkedő figyelme és elleneséges magatartása. És itt Seriver szavait idézi: „Mint az angyalok örülnek mennyben egy bűnös ember megtérésén, úgy örül a világ is valamely egyházi ember megbotlásán“.

Utal továbbá Bárány azon nehéz belső harezra, melyet a papnak a sátánnal is vívnia kell. Felsorolja azon kísértéseket, melyek sok papot megejtenek. Ilyenek: 1. a nikolaitismus, a szabadság színe alatt való búj álkodás, fesslettség, mely méreg az indifferentismus neve alatt most is sokaknak szívét bántja, 2. az első szeretet meghűlése, 3. a szegénységtől való félelem, 4. a hitben és hűségben való megtántorodás, 5. az üldöztetések közt a türhetetlenség, 6. a kényesség és testi kedveskedés, 7. a lelki paráznaság, a setétségnek a világossággal, Istennek a világgal való összeszerkesztése, 8. a tanítóknak az ő tisztékben való lágyságok, és 9. a magyar papoknak még egy speciális betegségét is ide sorolja s ezt így írja körül: „Ezen országban való sok szép gyönyörűségekben, melyeket a földnek jósága nyújt és főképen a borban megfojtották sokan a buzgóságot“.⁴⁵

Ezen ellenségek ellen ajánlja a harezot. Érdemes, méltó lesz küzdeni, mert a győzödelmeset Isten nem is földi, hanem mennyei örök jutalommal fogja megkoronázni.

Ezért követelik a pietisták, hogy a pap az újjászületés munkáját mindenekelőtt magán kezdje és pedig már csak azért is, minthogy ez által legtöbbet építhet. „A ti elváltozástoknak példája — mondja Bárány — mivelhogy azonnal szemekbe tűnik a hallgatóknak, többet fog használni, hogy nem mint füleikbe mondott száz penitential predikatio“. És itt a következő komoly kérdéseket intézi szolgatársaihoz: „Másoknak prédikáltok, de az igaz megtérést tulajdon teltekben tapasztaltátok-e? Bűnbocsánatot

hirdettek: de bizonyosak vagytok-e abban, hogy Isten a ti bűneiteket megbocsátotta? Az evangélium kincseit másoknak kínáljátok: de magatok azokból mennyit birtok?⁴⁶

Legyen a pap égő és világosító világosság, miként Keresztelő János volt, a kinek világosságánál örvendezhet a gyülekezet. (Ján 5, 35.) *Ego* világosság, a kiben az Úrnak háza és a nyáj iránt való szeretetnek szent tüze ég; és *világosító* világosság, a ki hitével, tudományával, munkájával és jó példájával világol a gyülekezet előtt.⁴⁷

Hogy ehhez a pap erőt gyűjthessen, ajánlja Bárány György a buzgó imádkozást, sőt a hosszas imádkozást is, „mert ezt kívánja néha a mi nagy és sok szükségünk*; továbbá a csendes elmélkedést, főképen pedig azt, hogy az ige legyen leikeinknek mindennapi eledele. Keményen elítéli az olyan papokat, kik a prédikációkat régen irt és más gyülekezetekre alkalmaztatott rapsodiákból memoriter tanulják.

A tudományt, művelődést mint első rendű követelményt állítja a papok elé. De mégis azt mondja a magyar pietisták eme papi fejedelme: „Nem a mélységes tudomány, nem a főiskolák és akadémiák teszik a papot, hanem természet szerint való ajándékok, igaz megtérés, Jézus juhaihoz való szeretet*.

Óvja lelkésztársait, hogy még fizetések csekély volta mellett se merüljenek el a földi gondokba és gazdálkodásba, hanem őrizték meg magasabb, fenkölt gondolkozásukat, az egyházas szellemet. „Ha az egyháziak — mondja ismét — vagy történetből vagy kész akartva öszve akadtanak és gyűltenek, illik hogy egymással serkentésre és épületre való dolgokról beszéljenek: nem a lisztről, de a tisztéről; nem a telkekről, de a telkekről, nem a gyapjúról, de a mennyei szoros kapuról. Melynek mondhatatlan haszna vagyon mind a magok lelkekben, mind a gyülekezetben“.⁴⁸ Íme a lelkészi értekezletek gondolata már Bárány lelkében megfogamzott.

Lemondást, önmegtagadást vár lelkésztársaitól. „Az

accidentiákért ne vöröngjete, a kevés jövődelem felett ne sopánkodjatok!“ Másfelől elvárja, hogy az emberek tetszését ne keressék lágyással, ajándékok reményében. Sőt a halottakat se dicsérik fel. A gonoszokat haláluk után se mondják boldogoknak. A búcsúztatók megszüntetése végett az ifjabb Bárány egyházi rendelkezéseiben a hallgatókhoz is fordul, arra kérvén őket: ne terheljék ezekkel a tanítókat. „Mert ezekben sok híjában valóság és illetlen ditséretnek szoktak előfordulni, a melyek félő, hogy a ditséretnek, melyet az ítélet napján a Krisztustól várhatnánk, nagy meghomályosítására fognak szolgálni.“⁴⁹

A tanításon, igehirdetésen kívül a leghívebb lelkipásztorokkal keressék a reájok bízott nyáj javát. S kötelességeik alól azon ürügyei se bújjanak ki, hogy „a magistratus nem akar a ministeriumnak szükséges adistentiával lenni“.

Szól azután még a pietista magyar pap a lelkészeknek az iskolán és templomon kívül a hívek társaságában való megjelenéséről és fellépéséről. Itt is csak a komoly és épületes társalgást tartja a lelkészhez méltónak. Ha társaságban a kalmár az ő kereskedéséről beszél, miért ne beszélne a pap is a maga dolgairól, egyházi szent dolgokról? „Szives felserkentés nélkül el ne menjete a ti juhaitoktól — mondja Bárány — az ily magános beszélgetés jobban megnyitja szemeiket a hallgatóknak.“

Pipázás, mulatozás között ne töltsön a pap órákat hallgatóival. Vendégséggel ne pazarolja az időt, mert a tanítók ideje drága. Óva inti őket olyan összeelegyedtől, a melyben erőtlenségeiket gondatlanul elárulják.

A lakodalmakban, torokban, keresztelőkben való részvétel nem tartja épen a magyar papra nézve éktelen dolognak — talán mivel a magyar nép ezt felettébb szereti és megvárja — de mégis jobb volna, úgymond, visszavonulni afféle alkalmatosságoktól, mint későn Senecával azt a siralmas panaszt tenni: „Quoties inter homines fui, minor homo redii“. (Ep. 7.) És idézi Kempis Tamást is: „Facilius est

domi latere, quam foris se posse sufficienter custodire. Qui igitur intendit ad interiora et spiritualia pervenire, oportet eum cum Jesu a turba declinare/ (De Imit. Clir. L. I. c. 10. n. 2.)

A lelkipásztorok a családi és magán életben is példányképpül szolgáljanak. A pap gyermekeivel és cselédjeivel szorgalmasan és buzgón tartson házi isteni tiszteleteket. A játékot, tánczot, vendégséget, pompát ne tűrje meg házában stb.

És a pietista papok mindezt nemcsak hirdették, hanem életükkel is bizonyították. A pietismus híveiként felsorolt magyar papok mind bírták kortársaik becsülését s mint esperesek, püspökök előkelő állást foglaltak el az egyházban. Családjaik is megfelelő tiszteletben részesültek s az apák magokhoz méltó fiakat neveltek. Torkos András, Bél Mátyás, Bárány György, Kis Péter fiai utolérték, részben felül is múlták apjokat.

IX. A pietisták szélesebb körű munkássága a hazai tudományosság terén. Bél Mátyás Halléban lesz geográfussá. Bárány György Francke után írja az első magyar nyelvű neveléstant.

A pietista papok tudományos munkássága nem szorított pusztán a gyakorlati theologia terére. A káték, hitvallási iratok, imakönyvek, énekes könyvek, újszövetségi fordítások, bibliamagyarázatok és egyházi beszédek megírásával mint lelkészek első sorban saját egyházfelekezetőknek tettek nagy szolgálatot. De az egyház körén túl a hazai tudományosság tágasabb mezején is elévülhetlen érdemeket szereztek.

A pietisták az őket jellemző gyakorlati érzékkel a realekra is nagy súlyt fektettek oktatási rendszerükben. Halléban, Francke híres intézetében a „Geographisches Institut“ méltó díszé és büszkesége volt a mesternek. Ebben

a tanulók díszes földabroszokat készítettek és a földrajzot a történelemmel egybekötve tanulták.

Bél Mátyás azon szoros viszonynál fogva, melyben Franckéhoz, mint fiának nevelője és intézetének tanára állott, a legnagyobb valószínűséggel itt Halléban képezte ki magát geográfussá s innen hozta magával haza a földrajzi és történeti tudományok iránt a nagy szeretetet és lelkesedést. Itthon mint pozsonyi tanár tanította 1710-ben a földrajzot. Ekkor érlelődött meg lelkében azon régi vágya, hogy hazájának, Magyarországnak földrajzát megírja és pedig a Francke intézetében tanult módszer szerint: a földrajzot a történelemmel egybekötve. És így születik meg „Notitia Hungariáé Novae“ című híres munkája. A földrajzon és történetíráson kívül nyelvészeti és irodalomtörténeti dolgozatai is maradtak fenn.⁵⁰

Bél valóban páratlan buzgalommal és nagy áldozatkészséggel szolgálta a tudományt. Erős lélekkel, szívós akarattal küzdötte le az útjában álló sokféle akadályt és előítéletet, melylyel ő a XVIII. században mint „akatholikus, eretnek“ pap találkozott. Mikor földleírása megjelent, akadtak, kik elismerés helyett azzal kárhoztatták, hogy felfödi az ország titkait a külföldiek előtt, tehát hazaárulást, kémkedést követ el. S hogy ennyi félreismertetés, hálatlanság és egyéb akadályok ellenére a pozsonyi egyszerű evang. pap a magyar tudományosság büszkeségévé küzdötte fel magát, ehhez az erélyt, kitartást, a tudomány szeretetét, a fáradhatlan buzgalmat és Istenbe vetett hitet a pietismus nagy mestereinek példájából merítette.

Bél Mátyás, történeti munkáiban az egyház múltjára is kiváló gondot fordít. S egyháztörténeti részletiratokat Bárány György és Miskey Ádám is hagyott reánk. Amaz a tolna—baranya—somogyi, ez pedig a kemenesalji egyházmegyének történetét írta meg. Fábri Gergely a vadosfai vallási zavargásokról írt történeti feljegyzéseket. De munkáik kéziratban maradtak. Schmeitzel Márton az erdélyi á. h. ev. egyház állapotáról írt egy munkát s Jenában ki is adta.

A neveléstudomány terén is magyar nyelven az első kézikönyvet pietista pap, Bárány György írta Francke után. Erről mondja dr. Kiss Áron Nevelés- és Oktatástörténetében: „1711-ben megjelent végre az első magyar paed. mű: Francke Oktatása a gyermeknevelésről (Halle, fordította egy névtelen prot. tudós: B. G.).“⁵¹ Jellemző dolog, hogy Bárányunkat ilyen szaktudós 1875-ben is még névtelen protestáns tudósnek mondja. De ugyanő volt az, ki Bárány nevét kikutatta s 1880-ban már e szavakkal adózik a pietista pap érdemeinek: „0 különösen arról nevezetes, hogy Francke „Oktatás a gyermeknevelésről“ című munkájának kiadása által ő lett nálunk nemcsak a vallásos, de általában az újabb nevelési irodalom kezdője.“⁵²

Bárány Francke után eme, ma már igen ritka, 12-ed-rétű 120 lapra terjedő kis munkában a gyermeknevelésről szóló oktatását a következő fejezetekben tárgyalja: I. A gyermeknevelés méltóságáról. II. Az elmére való gondviselésről. III. A kegyességre vezető eszközökről. IV. A három virtusokról (igazságszeretet, engedelmesség, szorgalmatosság). V. Az evangéliumi módról, mely szerint a gyermekek a Krisztusban való igazságra vezetésenek.

Már ezen fejezetek címeiből is látnivaló, hogy miként a pietisták általában, Bárány is Franckeval a vallást teszi a nevelés központjává. Ebben látja azt a leghathatósabb eszközt, mely a nevelés célját biztosítja. Istenfélelmet, igazi vallásosságot kíván a nevelőtől is. Ha ez nincs meg szívében, nem is vár sikert munkájától.

Már a bevezetésben felhívja a szülőket, hogy mielőtt praeceptort fogadnak a házhoz, vigyázzanak reá: Krisztus lakozik-e benne, vagyon-e jó vége (célja) és miért adta magát e functióra? Szemökre veti a szülőknek: „Holott Pharaó az ő barmait sem akarta egyebekre bízni (I. Móz. 47, 6.), hanem a kiket arra alkalmasaknak talált: mi nálunk olyanokat vesznek néha oskola mestereknek, a kik semmire sem alkalmasak s erre a szent munkára elegeknek kell lenni nékik“. A praeceptor mikor a nevelésre vállalkozik,

necsak világi hasznot: ruházatot, táplálékot akarjon szerezni, hanem Isten dicsőségét keresse és az Isten iránti szeretet legyen munkájának fundamentoma.

Nagyobb részletességgel tárgyalja „A kegyességre vezető eszközökről“ szóló III. fejezetet. Ilyen eszközökül veszi fel itt: 1. a példaadást, 2. a katechismusbeli oktatást, 3. a bibliaolvasást és bibliai mondások tanulását, 4. a keresztyéni intéseket, 5. a vétkek és virtusok példáinak előmutatását, 6. az ígéreteket és fenyegetéseket, 7. a könyörgést, 8. a gonosz társaság távoztatását.

Az „ígéreték és fenyegetések“ szakaszában megjegyzi Bárány: „A christkindllet sem kell a gyermekeket bolondítani. Melynél még bolondabb a mi magyaraink közt a tót mester uraimék által behozatott Balázs napi ugrálás a a szalonnás nyárs körül, a melyet ki nem nevetne és improbalna az igaz keresztyének közt. De vágnak közöttünk több efféle gonosz szokások“.⁵³

A gonosz társaság távoztatásáról szólván arra int, hogy 13, 14 éves korukban kell a gyermekekre leginkább vigyázni, mert a természet e korban különféle vétkekre szokott kiütni. Ekkor el kell azért őket venni gyermek társaiktól és istenfélő felnőttek között tartani.

A IV. fejezetben tárgyalt „három virtus“ közül az igazságszeretet azt sem tűri meg, hogy a gyermekek a cselédektől vagy akárkitől meséket és más vén bábáktól költött dolgokat hallgassanak, melyek által hazudozásra szoktattanak. Adandó alkalmakkor azt se kelljen mondania a gyermeknek: nincs itthon atyám; holott a gyermek azt másként tudja. Az is igen ártalmas — még mindig az igazságszeretet szempontjából — ha a gyermekeket comoediának, bolond játékoknak, szerelmes énekeknek szeretetire szoktatod.

Az engedelmisség virtusának tárgyalásánál a XVIII. század szegény paedagogusának a felől is meg kell a nemesi rendet nyugtatnia, hogy a nemes ifjacsok, ha a másokhoz (nevelőkhöz, öregekhez) való engedelmisségre hajtának is, az által alább valók nem lesznek. És Bárány Francke-

val egész komolyan veti fel és oldja meg e kérdést: „Nem féltő-e, hogy ilyen formán a külső statusokat (állapotokat) híjába valókká tesz szűk?”

Hogy a szorgalmatosság virtusával a növendék felet-
több meg ne terheltessék, a praeceptor ne tanítson napjában 6—8 óráig, hanem csak rövidebb ideig. Mit kell tehát cselekedni, hogy az elme egy kevéssé megnyugodjék, de el ne széledjen? Azt mondja erre Francke—Bárány: e végre a pogányok az ő fiaikat mathesisre vezették, felsördült korukban pedig astronomiára. Geographiai mappákat avagy ország tábláit a keresztyén praeceptor is nyugovó óráikban nagy gyönyörűségekre adhat elő növendékeinek.

Reáliskoláink nem fogják megköszönni a pietistáknak, hogy a számtant, földrajzot csak a pihenő órákra szánták.

Nyugvásul ajánlja továbbá Francke —Bárány, hogy jó volna a gyermekeket sétáltatni is kertben, mezőn, ha a praeceptor azt úgy tudná igazgatni, hogy a kegyesség az által meg ne akadályoztassák, hanem inkább előmozdittassák;⁴⁴ ekkor lehetne őket a füvek, fák, virágok nevére és erejére tanítani.

A kicsinyeknek szórakozásul papírt, tintát kell adni, hogy arra írogassanak és valamit formálni tanuljanak. Példánk vagyon — mondják a szerzők — hogy ilyformán igen kicsi gyermekek nyolcz nap alatt megtanulták az ábécztét.

Mit kell pedig a muzsikáról tartani, már t. i. mint a szorgalmi időn kívül eső szórakoztató eszközről? A pietisták intik a szülőket itt is: jól vigyázzanak a szülők, mi végre és mi módon tanulják ezt gyermekeik, mivel ez által sokféle alkalom adatik nekik az oskolákban és akadémiákon minden feslettségre.

Nem engedhető meg szórakozásul a gyermekeknek a comoediák és egyéb játékok nézése sem. Mert ez által haszontalan képeket és phantasiákat vernek fejökbe, melyeket inkább ki kellene onnét verni. Eme színjátékokról és egyéb hasonló előadásokról szólva jegyzi meg Bárány:

„Nálunk ugyan, Istennek hála, ezek szűkebbek!“ Csak nem tagadhatja meg magát benne a pietista. A magyar nyelvnek lelkes híve ugyan, mint alább látni fogjuk, de mint ennek művelőjét sem tudja a drámai költészetet méltányolni.

Egyes ártatlan játékokat azért megenged. Például a kis gyermekek játszhatnak kövecskékkel mint juhokkal stb.

Az V. fejezetben a vallásoktatás tárgyalásánál nagyon is gyakorlati, aprólékos utasítást adnak szerzők a tanítónak, ú. m. „Hosszú könyvet ne adj eleikbe a gyermekeknek, hanem ennél rövidebb lehet, mert nem oly könnyen esik el kedvek, ha majd elvégezik és újat nyernek*. De igen fontos azután a másik: „A keresztyén tudományt magyar nyelven adjad eleikbe és magyar könyvből olvassass velek, úgy nem kapnak oly hamar csömört a keresztyénségből*. S itt igazán szép, abban a korban nagyon is helyén való intést ad a tanítóknak a magyar nyelv művelésére vonatkozólag. De erről alább szólunk.

A fegyelemről azt tartják, hogy a vesszőt nem lehet egészen megvonni a gyermektől. Jobb, ha a szülők magok fenytik meg ezzel a gyermeket, és nem a tanító. De itt is gradusokat kell tartani.

A művecske végén gazdag idézetek állanak más neveléstan! munkákból. És a 109. lapon „A testre való gondról* is megemlékeznek.

Hogy a pietistáknak nevelési rendszere a vallásoktatásnak előtérbe helyezése mellett sem lehetett egyoldalú, hanem az ismeretek egyéb szükséges ágait is felölelte, ezt már abból is következtethetjük, hogy kápláni éveikben majd mindannyian gymnasiumi tanárok is voltak s hogy más vallásfelekezetbeliek elismerését és tiszteletét is kivívták. A pietista Bárány György nevelési rendszerét illetőleg pl. nagy elismerés volt az, hogy a r. kath. főúr, gróf Zichy Imre Nagy-Vázsonyban hajadon leányainak, gróf Mercy pedig Sár-Szent-Lőrinczen unokaöccsének nevelését reá, az evang. prédikátorra bízta.

Az ifjúságnál általánosan tapasztalt és felpanaszolt barbaries ellen küzdve az által is törekedtek a pietisták az erkölcsöket szelídíteni, finomítani, hogy növendékeik számára a társas érintkezésben szem előtt tartandó erkölcsi és illem szabályokat írtak, így Sartorius Szabó János Rambach után írott „Gyermekeknek Kézi Könyvecskéjek“ című munkájában „A gyermeki díszes külső erkölcsöknek száz regulái“ is foglaltatnak. Ebből azután a gyermek részletes utasítást nyer, mint viselje magát otthon és más házában, az utcán, iskolában, templomban stb.

A mások asztalánál való viselkedésre nézve például ilyen regulák vannak: 20. regula. Midőn olykor édes fiam, idegen embereknél asztalhoz mégy, tehát előbb szépen fűsöld meg hajadat és mosdj meg. 24. r. Az asztal felett ülj egyenesen és csendesen, a széket ne tántorgasd és az asztalra ne könyökölj. 28. r. Ne egyél több húst, mint kenyeret, a kenyeret pedig ne harapd fogaiddal. 31. r. A tányért ne nyalogasd nyelveddel, se ne törülgesd ujjad - dal. 34. r. A csontokat az asztal alá ne hányjad, hanem a tányér szélén hagyjad. 33. r. A mennyiben lehet ójjad magadat, hogy az asztal felett orrod ki ne fűjd. 38. r. Ha az ételben szőrt vagy más valamit találsz azt, ne mutogasd.

Az általános viselkedésről szóló regulák között pedig a 88-ik már azután ismét a pietistákra vall: Ójjad pedig magadat az ocsmány és héjába való könyveknek úgymint tragédiáknak, fajtalan énekeknek és a mint szokták nevezni, káncziós könyveknek olvasásától, mesézésektől, pajkos és nyalka beszédektől és a drága időnek, melyről az Istennek számot kell valaha adnod, az átkozott kártyázással s koczkázással, csörgő pálcázással való vesztegetésétől.

De ha bár így a színjátékoknak, szerelmi daloknak nem voltak is barátai a pietisták, a magyar nyelvnek más téren való művelését és használatát annál hathatósbabban ajánlották s buzgó apostolai voltak a magyarságnak.

X. A pietisták érdemei a magyar nyelv és a nemzeti szellem ápolása körül.

A német irodalomtörténet nagy érdemül tudja be a pietistáknak, hogy egyetemi előadásait német, tehát anyanyelvükön tartották, eltérőleg az akkori idők szokásától, a mikor tudományos nyelvül csak a latin ismertetett el.⁵⁵ A Spener leikétől megihletett három ifjú: Francke, Anton és Schade már Lipcsében 1686 óta előbb magánkörben gyakorlati bibliamagyarázataikat (collegia philobiblica) utóbb pedig nyilvános exegetikai felolvasásait német anyanyelvükön tartották, a mi eddig az egyetemeken hallatlan dolog volt.^{5y} A híres Thomasius Keresztély, pietista jogtudós, a kinek Lipcséből az orthodoxia hívei által való elűzetése szolgáltatott épen alkalmat a hallei egyetem alapítására, szintén német nyelven tartotta előadásait.

A nemzeti nyelvnek ezen felkarolását a német pietista tanárok magyar tanítványai is helyeselték s hazajövéen ők is erélyesen sürgették itt, hogy a nemzeti nyelv, a magyar, használtassák előadási nyelvül.

Bárány György fentebbi neveléstan! művecskéjében igazán lelkesen, a meggyőződés teljes erejével száll síkra a magyar nyelv mellett. Már a vallástanítás tárgyalásánál kimondván azt, hogy „a keresztyénségtől sem kapnak oly hamar csömört a gyermekek, ha magyar könyvből tanulnak“, csillag alatt jegyzetképen azután ezen, igazán szép, megszívlelni való és XVIII. században vajmi ritka nyilatkozatot halljuk tőle:

..Nem nagy szívfájdalom nélkül írom ezeket emlékezvén a mi magyar iskoláinkban levő praxisról, a holott minden csak deák nyelven fordul elő. Innét a nyavalyás gyermekek mennyi nyakcsapásokat és vesszőzéseket szenvednek. Minek okáért sokan elvadulnak s elhagyják az oskolát. Javallom azért minden tudós és szemes tanítóknak tanácsokból, sőt egész nemzeteknek példájukból, hogy se oly korán ne fogják a gyermekeket deák nyelvre, minek előtte t. i. a keresz-

tyén vallás fundamentumában és az anyai nyelvben is alkalmazásán nem proficiáltak, de nem csak a katechismus vagy más compendium, hanem még a grammatika, syntaxis, historia, geographia etc. magyar nyelven magyaráztassanak nekik, epistolákat és más magyar elaboratiókat csináljanak, hogy mindenek felett a magyar nyelvet tanulják meg tisztán. Ennek elmulasztása volt ez ideig oka, hogy alig találtak, a ki közülünk szép tisztán és fundamentumosan tudott volna szólni és írni, még valami tekintetes személyek között és jó magyar könyveknek figyelmetes olvasása által azt valamennyire helyesebben nem excolálta.“

Íme, hol találunk más tanügyi írókat a XVIII. században, a ki a magyar nyelv alapos tanításának és művelésének fontossága által ily mélyen át lett volna hatva, mint a pietista Bárány. S midőn egész nemzetek példájára hivatkozik, kétségtelen, hogy itt a német pietisták lebegnek szemei előtt.

De szint így lelkesednek a magyar nyelvért a többi pietista papjaink is. Még a zólyomgyepei születésű Bél Mátyás is a magyart vallja anyanyelvének. S nemcsak a magyar földet, hanem a magyar nyelvet is forró lelkesedéssel ismerteti a művelt világ előtt. Pozsonyban 1729-ben megjelent „Dér ungarische Sprachmeister“ című művében német nyelven tárgyalja a magyar nyelvtant, hogy ebből a hazai és a szomszédos németek tanulhassák meg azt a magyar nyelvet, melyet sok jeles tulajdonságánál fogva érdemes megismernie még az idegennek is. Ide vonatkozólag mondja Bél, hogy míg egyik nyelvben az erőt és méltóságteljes kifejezést, másokban a kellemet s a harmadikban ismét más szép tulajdonságot dicsérnek: addig a magyar nyelv mindeme jeles tulajdonokat egymaga egyesíti magában.⁰⁷

S miként a magyar nyelvet, úgy ápolták pietistáink a magyar nemzeti hazafias szellemet is. Nevelési rendszerükben a hazaszeretet mindig mint a munkásságra serkentő egyik leghatalmasabb nevelőeszköz szerepel. A pietismus

német eredetű s a magyar pietisták is műveik nagyobb részét németből fordították és dolgozták át, de az idegen termékből csak annyit vettek át, a mennyit a magyar természet megbírt, s a mennyit a magyar nemzeti sajátságainak feláldozása nélkül felvehetett. A hazai viszonyokat soha sem tévesztik szem elől. Mindig a magyar nép, magyar ifjúság és magyar papok azok, a kikhez ők serkentő, buzdító beszédeiket intézik.

A XVIII. századot általában nemzetietlen kornak nevezi nálunk az irodalomtörténet. De ezek a pietista papok a mostoha viszonyok között is híven ápolták a hazafiság oltárán a szent tüzet. Á buzgó vallásosság mellett Ők élesztették a népben és ifjúságban a hazaszeretet szent érzelmeit is.

Bárány György és Sartorius Szabó kátékik elején hazafias lelkesítő versekben szólnak „a drága magyar ifjúsághoz” s arra serkentik őket, hogy tanulásuk, jó magaviseletük által hű és hasznos fiai legyenek a hazának. Vallástani kézikönyveik végén rendszeresen ott találjuk e kis befejező verset:

Már ki-ki leczkékjét ne csak megtanulja,
De magát abban híven is gyakorolja,
Így javát házának s *hazájának* látja,
Lelke boldogságát itt s ott megtalálja.

Mikor eme kegyes pásztorok az egyházakat pusztulni látják, nemcsak a hitfelekezet bajai felett hullatnak kényeket, hanem fájlalják annak a magyar hazának sorsát is, melynek fiai egymás ellen támadnak. Miskey Adámot, a jó verselőt a haza története ép úgy lelkesíti, mint az egyházé s a magvaszakadt kurucz ezredesnek, Telekesi Töröknek halálakor kitör lelkéből a hazafias fájdalom:

Sopánkodva Te is busully Magyar Haza,
Mert leomlott egyik Úri rended háza,
Ki gyakran testébül éretted Vért ráza,
Annyival kevesb már Fiainak száma . . .
Isten hozzád Hazám, határod terjedgyen,
Régi állapotra szabadságod térjen,
Békesség, egyesség, bővség benned légyen.

Hegyfalusy György ebben a nemzetietlen korban, mikor a költők némaságra vannak kárhozthatva, Százlevelű Rózsájában versben ír népének imádságokat s a protestáns hazafira nézve oly szomorú 1709. 1715. és 1722. évi országgyűlések alatt a „Diétakor mondandó imádságban“ így könyörög Istenéhez:

Adgy szegény hazánkban kívánt csöndességet,
 A Sionnak lelki s testi békességet
 Méltóztassál a mi kegyes királyunknak
 És az ő Fölsége jó tanácsosinak
 Szívek igazgatni a potentátoknak,
 A magasabb széket ülő több uraknak,
 Hogy tanácsok neved szent dicséretire,
 Elpusztult Hazánknek fölépülésére,
 Anyaszentegyháznak nevelkedésére,
 Légyen özvegy s árva előmentségére.

Az egyházi énekírás terén is igen nagy volt a termékenység e korban. A Zengedező Mennyei Kar 1696. évi vékony kis füzeté a század derekáiig vaskos köteté női ki magát a pietisták, mint énekszerzők és énekgyűjtők munkássága által. Vásonyitól való énekeink: „Magasságban szemeimet⁵⁷ és valószínűleg: „Te világ, szép ékességed⁵⁸ Torkos András énekei: „Kegyes Jézus, halld meg“ és „Teljes minden éltében.“ Miskeytől valók: „Áldott szent Lélek Úr Isten. Oh fő teljes sebekkel és Múlándó világnak múltó dicsósége. Sartorius Szabó pedig 1730-ban, egy egész külön terjedelmes magyar énekes könyvvel, a Lelki Órával lepi meg egyházát, mely Wittenbergben készült.

Valóban nem tudjuk, ezen kegyes férfiaknak munk kedvét és erejét bámuljuk-e inkább, vagy azt a kitartást és áldozatkészséget, melylyel ezen terjedelmes magyar munkák kiadási költségeit oly mostoha viszonyok között előteremtették. Az egyházi buzgóság mellett mindenestre megvolt szivökben ama másik hatalmas mozgató erő: a hazaszeretet is. Ők a Magyar Sionnak voltak építői, hű munkások, éber őrállók oly helyen, a hol belső ellenség is szorongatta őket.

XI. A magyar pietista irodalom gazdagsága. A pietista írók munkáinak bibliográfiája.

A XVIII. század elején nemcsak Torkos András kesereg az evang. egyházi irodalom szegénysége felett, mely oly nagy, hogy a népnek imádságos könyve sincsen; hanem későbbi írók is kedvezőbb irodalmi viszonyok között, mint a lelki eledelnek hét szűk esztendejéről emlékeznek az előző századnak utolsó, e századnak pedig első évtizedéről. Bárány János püspök a Sartorius Szabó irodalmi működését megelőző időkről azt mondja; „Nem oly régi dolog, hogy nem volnának, a kik jól emlékezhetnek róla, hogy még csak énekes, sőt ábécés kenyeveket is az idegenektől kellett kölcsön vennünk. Hasonlók voltunk Izraelhez, melyben Saul király idejében a harcznak napján sem kovács, sem fegyver, sem dárda nem volt“ (I. Sám. 18., 19, 22.).^{5U}

A harcznak eme nehéz idejében szellemi fegyverekkel a pietisták szerelték fel Sión lakóit. És a század derekán, már a magyar evangélikus egyházi irodalmat az akkori viszonyokhoz képest elég gazdagnak mondhatjuk.

A XVIII. századnak emez évtizedei magyarhoni evang. egyházunk történetében talán a legszomorúabbak. A klérus szolgálatában álló világi hatalom mindent felhasznált arra, hogy a protestáns egyházak szellemi fejlődésének útját állja s életerejét elfojtsa. Vallási iratokat sem itthon nyomtatni, sem a külföldről behozatni nem volt szabad. Innen van, hogy a pietisták műveinek túlnyomó része is a szerző neve nélkül jelent meg s csak mások feljegyzéseiből, az előszavakban rajzolt viszonyokból, egyes jegyzetekből vagy a könyveknek egymásra való utalásából következtethetünk a szerzőre, a kinek ez úton való kifürkészése, nem csekély nehézségekbe ütközik. Szabó Károlynak különben oly jeles Régi Magyar Könyvtára és Petrik Gézának Bibliográfiája sem adnak e téren kellő tájékoztatást.

De nemcsak a szerzők titkolták neveiket, hanem a

belföldi nyomdászok is a tilalom ellenére csak félve mertek protestáns írótól munkát vállalni. Ezek azután úgy segítettek magukon, hogy a könyvet titokban Sopronban vagy Győrött nyomták, de a címlapra Jenát, Norinbergát vagy Wittenberget tették a megjelenés helyéül.

És e korszak egyházi irodalma annyival is gazdagabb, minthogy a pietisták nemcsak saját eredeti vagy fordított műveiket adták ki, hanem jó gazdaként régít is hoztak elő az ő élestárukból, régi jó nevű szerzők munkáiból is rendeztek sajtó alá újabb kiadásokat. Néhányat pedig, mint Lövey Balázs és a két Ács Mihály munkáit készletben találván, a magok és híveik épülésére szintén felhasználhatták. A következő csoportos kimutatásba, hogy a jegyzék teljes legyen, ezeket is felveszem.

A) Káték.

1. *Győri Katechismus*, az az D. Luther M. kis katechismusa más szép kegyes kérdésekkel most újonnan magyarra fordított a Győri Luth. Oskolában tanuló ifjúságnak kedvéért. Schwaidli Mihály nemzeti uram költségével. Nyomatott Saxoniai Halla városában Orbán István által 1709. 12-r. 72. lap. Újabb kiadásai vannak 1729-ből, melyet a győri konvent adott ki, 1750 és 1770-ből. Kétségtelen, hogy *Torkos András* munkája.⁰⁰

2. *Bárány György* kátéja: Katechismus a gyermeki tanításnak Gerengel S. által feltételettel summájával. Norinberga 1735. 12-r. 372 lap. Ez a nép nyelvén akkor úgynevezett „öreg katechismus“. A bibliográfusok nem említik. Kétségtelen, hogy Bárányé, mert az Atyafiságos Serkentésekben hivatkozik reá, mint saját művére. E káté első részét attól vette át, ki „tanulásának hűséges előmozdítója és kedves praceptorja volt,“ valószínűleg *Torkos András*-tól. Az előljáró beszéd egész kis katechetika.

3. *Sartorius Szabó János* kátéja: „D. Luther M. kis

katekismussa, mely a Szent írásnak jelesebb mondásával megmagyaráztatván: az Úr Vatsorájához járulóknak számokra feltétezt. A kis gyermekeknek és egyéb együgyűeknek kedvéért kibotsáttatott Norinbergában 1747.12-r. 3121. Ebben foglaltatik az 50—72. lapokon: „A szentírásbeli Históriaknak rövid leábrázoltatások“. Egyébként a káté egészen Bárány nyomán halad.

4. *Simonides János*: Wyswetleni krestanskeho uceni stb. (Dietericus Sinapius és Spener után) Zittau, 1704.

5. *Luther Márton* kis katekismusa és annak oskolai, templombéli és házi tanításhoz alkalmaztatott s megkönnyebbitett magyarázatja, mely az 1735-ben Norinbergába nyomtatott katekismusból jobb rendbe vétellel, sok igazítással és feles, szükséges új kérdésekkel megbővített az alföldi evangyelika ekklesiákban munkálkodó némely lelki pásztorok által. Nyomatott Laubánban, 1750. Schill Miklós által. 12-r. 496 lap. Az átdolgozók közt vannak Bárány György és ennek fia János, a püspök.

6. *Fábry Gergely* püspök kátéja: „Sz. írásbeli igékkel s Példákkal megbővített Győri Kis Katechismus, a mint azt B. E. Luther M. rendbe vette, a szerint egy némely legszükségesebb kérdésekkel, Hitünk Agozatinak, keresztyéni Virtusokból álló Életünk kegyességének feljegyzésével stb. Jenában 1751. 12-r. 11 ív. Még győri rector volt, mikor ezt írta. Sopronban nyomatott. Nyelvezetét kifogásolták.

7. *Gerengel Simon* XVI. századbeli soproni lelkész művét: „Gerengel summáját“ is újra többször kinyomatták a pietisták és használták. Egy kiadása Halléban 1715-ben jelent meg.

8. *Szeli József* brassói lelkész, ki a pietistákkal levelezett, szintén írt kátét: „B. E. D. Luther M. kis katekismusa és ennek rövid és fontos magyarázatja stb. Brassó, 1718. 12-r. az erdélyi Aug. Confession levő magyarok kedvéért.“

B) *A gyermekek számára irt egyéb vallástani kézikönyvek.*

1. *Bárány Györgytől: Panoplia Katholica*, az az Lelki Fegyverház az oskolában járó gyermekeknek felfegyverkeztetésekre 1733. Elkészítetett B. G. által. Csupa szentírásbeli idézetek a káté és hittan egyes tételeinek bizonyítására.

2. *Sartorius Szabó Jánostól: A Lelki Óra* negyedik része vagy a szent bibliából kiszedett igazán idvezítő kér. hitnek fundamentoma kérdések és feleletekben, imádságokkal és énekekkel együtt. 1733.

3. *Miletz Illéstől: „Bárányoknak az ő főpásztoruk karjaira való egybegyűjtésök stb.“* mint fentebb. Lipcse, 1736. 12-r. 104 lap.

Sartorius Szabó János Rambach Jakob után: Gyermekeknek kézi könyvetskéjek. Mely németből magyarrá fordítatott és magában foglalja: 1. Az Idvességnek rendit. 2. Az Idvességnek kintseit. 3. Keresztyéni életnek 100 reguláit.

4. Külső erköltsöknek 100 reguláit. 5. Imádságos könyvetekét. Jena, 1740. 12-r. 192 1. Újabb kiadása jelent meg 1760-ban.

C) *Neveléstana és theologiai szakmunkák.*

1. *Simonides Jánostól: Stúdium catecheticum, biblicum et logicum.* Lőcse, 1669.

2. *Miletz Illéstől: Gruntownj ucenj o clancjch stb.* (Alapos tanítás a kér. vallás cikkelyeirök Spener postillái tóra fordítva.) 1729.

3. *Schmeitzel Márton: Amweisung fiir einen Lehrer und Hofmeister.* 1721. 8-r.

4. *Schmeitzel Márton: Klugheit in Leben und in Conversiren zu Hause, auf Universitaten und auf Reisen.* Halle, 1737. 8-r.

5. *Schmeitzel Márton: Rechtschaffener Academicus, oder gründliche Anleitung, wie ein Student seine Studien und Leben gehörig einzurichten habé.* Halle, 1738.

6. *Bárány Györgytől*: Oktatás a gyermeknevelésről. Aug. Herm. Francke után fordította B. O. Ajánlva Both Mihály sárosi alispánnak és családjának. Hala, 1711. 12-r. 120 l.

7. Compendium avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak XXXIV. articulusaiban... Freylinghausen Anastasius után *Bél Mátyás*. Hala, 1713. Torkos Andrásnak ajánlva.

8. Kortholt Christian Súlyos Papi Terhe. Magyar nyelvre fordított a Magyar Országi Evang. Prédikátorok kedvéért. Kibotsáttatott *Wásonyi Mártony* által. Nyom. Jenában 1726. Az előszóban e munkát Torkos András, Csereti Mihály, Károlyi István, Toót János és Bárány György ajánlják. 16-r. 84. l.

9. Rambach Jakab „Dér wohl unterrichtete Katechet“ ez. munkája után írott katechetika *Bárány Györgytől* 1735. évi kátéja előtt.

10. Wolf Ábrahám és Rogallen Fridriknek Atyafiságos Serkentések, mely . . . mostan penig a Magyar Sionnak őrállóinak ébresztésekre két az Isten országának elől mozdításában vékon tehetségek szerint fáradozó Atyafiaktól magyar nyelvre fordított. Jenában, 1736. 12-r. 168 l. A két atyafi: Bárány György és Sartorius Szabó.

11. A mysticus írókat kedvelő ifjabb *Aáchs Mihály*, bártfai gymn. rectortól jelent meg 1709-ben és a pietisták által használtott: Magyar Theologia, König Fridrik János positiva theológiája szerint.⁶¹

D) Hitvallási iratok.

1. Augustana Confessio, az az a Hitnek azon Vallása, mely a győzhetetlen Római Tsászárnak stb. — és most egy-néhány jegyzésekkel kibotsáttatott Jenában, 1740. Fordítója *Bárány György*, de többek szerint: Sartoris Szabó János.

2. *Lövei Baláznak* 1692-ben Ratisbonában megjelent magyar Augustana Confessiója a század elején még szintén használatban volt, de példányai mindinkább ritkultak.

E) *Bibliafordítások.*

1. *Bél Mátyás* 1717-ben Lipcsében adta ki Károli Gáspár Új-Szövetség fordítását a görög szöveg alapján tett javításokkal. Serpilius pozsonyi pap szerint a calvinismusoktól tisztította meg.

2. *Torkos András* Új-Szövetség fordítása, mely Wittenbergben 1736. jelent meg a fordító fiának, Torkos Józsefnek előszavával. E szerint atyja Béll Mátyás nyomdokait követte s szinte a görög textus kútfejéből fordított. Hátral az ószövetségi perikopákat s rövid imákat is közöl, hogy a lelkészek a templomi használatnál más könyvre ne szoruljanak.

3. A mi Urunk J. Krisztus Új Testamentuma most görög nyelvből újonnan magyarrá fordítottatott és némely világosabb értelemre s lelki épületre szolgáló magyarázatokkal és jegyzésekkel; azonkívül minden könyv és levél eleibe tétetett, hasznos útmutatással és közönséges előljáró beszéddel kibotsáttatott. Laubánban, 1754. *Bárány György, Bárány János* és *Sartorius Szabó János* munkája, kik a magyarázatoknál Feltner, Langius, Heidinger és Starkius műveit használták fel/“

F) *Imakönyvek.*

1. *Torkos András* imakönyve: Engesztelő Áldozat, Halle, 1709. Schwáidli Mihály költségével, Wásonyi Márton előszavával. 12-r. 620 lap. Újabb kiadásai jelentek meg Lipcsében, 1736. és 1764-ben, Pozsonyban 1786. és 1787-ben.

2. *Hegyfalusy György* imakönyve: Centifolia, az az Százlevelő rósa, a melly két ágbúí avagy részbüí álló . . . egeket hatható képpen illatú könyörgésekkel és hálaadásokkal kinyílt néhai M. H. Gy. uрам alatt. 12-r. 560 l. 1729. A végén: Toldalék, a melly az időnek mostohasága miatt kihagyattatott Úr végvatsorájára rendeltetett imádságokat, énekeket magába foglal. 1730. 56. l.

3. *Sartorius János* műve: Szent penitentiára serkentető Magyar Lelki Órának Harmadik fertálya és része, avagy oly drágalatos imádságos könyvetske, melyben az Arany lántz egészben benn van, az Engesztelő Áldozatból pedig sátoros és egyéb ünnepekre való könyörgések . . . németből magyarra fordított imádságok és három deák ékes énekkel együtt. 8-r. 205 l. Wittenberga, 1732.

4. *Arany lántz*, avagy oly buzgó fohászokadások és rövid alázatos imádkozások; kikkel a győzhetetlen Istent meggyőző igaz hit Ő felségét magához kaptsolhattya és az ő elmenetelét jelentő szándékjában maga szive házában a keresztyén ember e nagy Urat megmáraszthatja. Melyeket az imádkozó lelkek könnyebbségeként a hivek eleibe botsátott *Ács Mihály* Aug. Conf, levő lelki tanító. Lőcse, 1696. Ennek újabb kiadásai jelentek meg 1701., 1706. és 1726. Lőcsén, — 1734-ben Jenában, mely kiadáshoz *Bárany György* írt „hasznos előljáró beszédet⁰.— 1747. Jenában és 1748. ismét Lőcsén. — *Arany Lántz Veleje* „az oskolákba olvasni s imádkozni tanuló magyar ifjúság s egyéb hivataljához látó keresztyén ember kedvéért, egynéhány imádságból álló drága függővel megbővítve. 1752. Fábri Gergely vagy Sartorius Szabó kiadása. — Újabb kiadás 1760. Augustában és 1781. Pozsonyban. — Lelki Arany Láncz, Pest, 1858. — Tehát összesen 11 kiadás s ebből 10 kiadás 90 évi időközben jelent meg.

5. *Bél Mátyástól*: Preces christianae. Lipcse, 1728. Latin imakönyv, és színte

6. *Bél Mátyástól*: „Die Gott suchende Seele“. Lipcse, 1729. Német imakönyv.

G) Énekes könyvek.

1. *Lelki Óra*, avagy énekes könyv, a melyben nem csak a Gradualisból, Arany lántzból, halotti könyvetskéből és Psalmusokból sok fogyatkozásoktól megtisztított s jó rendbe szedett énekek, de sok német, cseh és deák nyelvekből is,

ennek előtte nyomtatásban nem láttatott isteni ditséretnek feltaláltatnak. Kibotsátotta Magyar hazájának lelki épülésére *M. Sartorius János*. Wittenberg, 1730. Munkájában híven fáradtak vele: Fábri Gergely és Lutherits Péter orvosnövendék.

2. *Zengedező Mennyei Kar*. Lőcse, 1696. 264 l. — Újabb kiadások: Lőcse, 1703., 206.l. Lőcse, 1726., 262. l. — E kiadást Bárány György és Vásonyi Márton rendezték sajtó alá, mint levelezésükből kitűnik. — Augusta, 1735, „mely most több mint 100 énekekkel meg bővítettvé”. 16-r. 432 l. — Augusta 1747. — Lőcse, 1748., 240 l. Ezt Sartorius adta ki. — Új zengedező M. K. 1743. A későbbi előszó említi e kiadást. — Frankofurtumban 1750., 1014 l. — Frankofurtum, 1760., 1014 l. — Pozsony, 1778., 1014 l. — Pozsony, 1781., ismét a régi kisebb lőcsei alak 2611. — Sopron, 1784. Sziess József 1014 l. — Külön kiadása: Régi és Új Z. M. K. Veleje. Kibocsátott a meg bővített Győri L. M. kis katechismusa mellé a templomban kiáltozó gyermekek kedvéért. Jena, 1751. Valószínűleg Fábri Gergely kiadása. — Összesen 12 kiadás 88 évi időközben.

H) *Egyéb áhítatosági könyvek.*

1. *Vásonyi Márton* Francke után: Rövid és együgytt, de fundamentomos útmutatás 1. az igaz keresztyénségre; 2. az igaz, élő hitnek megpróbálására; 3. az igaz és Isten előtt kedves imádkozásra. Halle, 1711. 12-r. 72 l.

2. *Vásonyi Márton* Francke után: A szentírás szerint való életnek regulái. Halle, 1711. 12-r. 120 l.

3. Arnd János Paraditsom kertecskéje. Huszti István 1698. fordítása után kibotsátotta *Bél M. Norinberga*, 1724.

4. Thomae a Kempis de imitando Christo libri trés. Edidit *M. Bélius*, Lipcse 1725.

5. Arnd Jánosnak az igaz keresztyénségről írott négy könyvei ... és mostan némely a Krisztusban egyetértő atyafiaknak forgolódások által a magyar Sionnak épületire köz-

világosságra botsáttatott. Jena, 1741. 8-r. 928 lap. *Vásonyi Márton, Bárány György* és *Sartorius János* közös munkája. Ez utóbbi az első 20 fejezetet és az előjáró beszédet írta.

6. *Miskey Adám* Gerhard János után: Ama gonosznak minden tüzes nyilait megoltható hitnek Paises. Lipcse, 1742.

7. *Szenczi Fekete István*: Lelki Nyugasztaló Órák, Müller Frigyes mysticus író után. Lőcse, 1673—1682. évek között.

8. *Ács Mihály*: Boldog Halál Szekere. Strassburg, 1702, Lőcse, 1708. Jena, 1751. Ez utóbbi kiadást Sartorius Szabó János rendezte sajtó alá.

9. Gerhard János elmékedései. *Iff. Ács Mihály tói*, Bártfa, 1710.

10. Szent Bernhard Atyának szép áhitatos Elmékedés!. Madarász Márton után *iff. Acs Mihály*. Kassa, 1710.

11. Gerhard után *iff. Acs Mihály*: A kegyesség mindennapi gyakorlása. Bártfa, 1710.

12. *Miletz Illés*: Elmékedések a boldogság feltételeiről, melyekkel Jézus hegyi beszédét megkezde. (Tót nyelven írt munka.) 1738.

13. *Miletz Illés*: Premislovanj o sedmij poslednj stb. (Elmékedések a keresztre feszített Jézus utolsó hét szaváról, Rambach után.) 1738.

14. *Miletz Illés*: Evangeliomi ébresztője a sziveknek. (Tót nyelven.) 1744.

15. *Miletz Illés*: Duchownj pokogjk. (Lelki béke, Eichhorn után.) Halle, 1744. .

16. *Miletz Illés*: Premislovanj o utrpenj Gezjse Krysta. (Elmékedések Jézus Krisztus kínszenvedéséről.) Zittau, 1744.

17. *Miletz Illés*: Evangélium Izaiase stb. (Ezsaiás evangéliuma a Krisztus születéséről). Rambach után. 1744.

18. *Miletz Illés*: Spasitedlné reci pana Gezjse. (Jézus üdvözítő szavai.) Rambach után. 1745.

I) Földrajz és történelem.

1. *Simonides János*: A maga és számüzött társainak sorsa Pozsonyban, Lipótvárott és Olaszthonban. (Latin kézirat.)

2. *Schmeitzel Márton*: Commentatio Historica de Coronis, speciatim de Origine et Fatis Sacrae Angel, et Apostol. Regni Hungáriái Coronae cum Figuris aeneis. Jenae, 1712. 4-r.

3. *Schmeitzel Márton*: De Insignibus vulgo Clenodiis Regni Hung, ut et Ritu inaugurandi Regem Hungar. Schediasma. Jenae, 1713. 4-r.

4. *Schmeitzel Márton*: Antiquitates Transilvaniae, ex Lapidibus, Inscriptionibus, Numismatibusque antiquis erutae variisque Notis explanatae.

5. *Schmeitzel Márton*: Dissertatio Epistolica de statu Ecclesiae Lutheranae in Transilvania. Jenae, 1722. 4-r.

6. *Bél Mátyás*: Prodromus. Nürnberg, 1723., melyben nagyobb földrajzi művének tervét közli.

7. *Bél Mátyás*: Notitia Hungáriái Novae 1735—1742. 4 kötet. Amsterdam.

8. *Bél Mátyás*: Adparatus ad históriám Hungaricam. Pozsony, 173—51740.

9. *Bárány György*: Örök emlékezetre méltó reformationának históriája. Németből, Nagy-Vázsony, 1715. kézirat.

10. *Bárány György*: De ortu, propagatione, fatisque ecclesiarum in Tolnensi et Sümeg, comitatibus Relatio. Kézirat. Nemz. Múz.

11. *Miskey Adám*: Synopsis historica, continens fata secunda vei adversa Eccliarum ad senioratum Kemenesalja pertinentium., 1745. A kemenesalji ehm. jkvbe iktatva, pag. 349—392.

K) Nyelvészet.

1. *Matthiae Betu* invitatio ad symbola conferenda, dum históriái linguae hungaricae libros duos, (Jenesim et Exodum edere parat. Berolini, 1713.

2. *Matthiae Belii* de vetere litteratura hunno-scythica exercitatio. Lipcse, 1718.

3. *Bél M.*: Dér ungarische Sprachmeister, oder kurze Anweisung zu dér edlen ungarischen Sprache. Pozsony, 1729.

4. *Bél M.*: De peregrinitate lingvae hungaricae in Europa. Berlin, 1734.

L) *Egyházi beszédek.*

1. *Torkos Andrástól*: A czédrusfának siralmas esete. Halotti beszéd T. Török István felett. Lipcse, 1723.

2. *Tóth Sipkovits Jánostól*: Az Isten népének lakása stb. T. Török István felett. Lipcse, 1723.

3. *Vásónyi Mártontól*: A siralomnak theátruma, melyet prédikált Zsankó Boldizsárné felett Vadosfán, 1734.

4. *Bárány Jánostól*: Az Isten házában égő és világsító világosság. Sartorius János felett 1756.

5. *Miskey Adómtól*: Halotti beszéd Ostffy Mihály felett 1753. Kézirat a dunántúli á. h. ev. ehkerület levéltárában.

6. *Burius János*: Concio inauguralis templi arcensis minoris *Neosoliensis* habita an. 1705. cum nobis evang, die 14. Nov. per commissarios Rakoczianos illud templum cum aliis resignaretur. Deutsch gehalten von J. B. Prediger daselbst in. 4. Kézirat.

M) *Üdvözlő és búcsúztató versek.*

1. *Hegyfalusy Györgytől*: Supremus honor Andreae Bodó past. Csetnek. et superint. Carmen elegiac. 1708.

2. *Bárány Jánostól*: Versek, midőn nemz. Nagy György a jénai orvosrendtől a nemes doctor nevet érdemesen elnyerte volna. Jena, 1740.

3. *Bárány Jánostól*: Carmen funebre valedictorium néhai főtiszteletű nemes és nemz. Sipkovits Tóth János felett. 1746. Kézirat. Nemz. Múz.

4. *Bárány Jánostól*: Nemzetes tiszteletes Bárány Györgynek boldog halála után fiúi oktatása. 1757. Kézirat. Nemz. Múz.

5. *Miskey Adómtól*: Virtus koronája T. Török felett. Lipcse, 1723.

6. *Miskey Adómtól*: Világtalan Világi Vígsg Hivság. Zsankóné Kisfaludy Anna felett. 1734.
7. *Miskey Adómtól*: Magyar versek cum interpretatione latina p. I. in libro Musae Franc. M. There siae Augustis congratulantur ob scientias bonasque artes horum jussu et munificentia Vindobonae restitutas. 1756.
8. *Miskey Adómtól*: Tóth Sipkovits püspökké avatásakor mondott versek. 1742. Kézirat Hrabovszky gyűjteményében.
9. *Miskey Adómtól*: Vanitas Vanitatum. Perlaky József püspök felett mondott versek. 1749. Hrabovszky gyűjteményében.
10. *Miskey Adómtól*: E világtalan világi öröm üröm. Takácsné Zábrák Éva felett. 1760. Ugyanott.
11. *Miskey Adómtól*: Perlaky Gábor püspökké avatásakor mondott versek. 1771. Ugyanott.

N) *Főiskolai értekezések.*

1. *Helyfalusy Györgytől*: Dissertatio morális de conscientia. Wittenberg, 1692.
2. *Hegyfalusy Györgytől*: Positiones in theologia nostrate illustriores. Wittenberg, 1692.
3. *Torkos Andrástól*: Dissertatio theol. de meditationibus passionalibus paradisiaticis. Wittenberg, 1693.
4. *Torkos Andrástól*: De obligatione legis civilis in conscientia. Wittenberg, 1693.
5. *Kis Pétertől*: Disputatio de nobilissimis Dei creaturis angelis sc. et homine ex Genes. I. Wittenberg, 1702.
6. *Bél Mátyástól*: Disputatio de forma sacrorum verborum. Hala, 1707.
7. *Sartorius Jánostól*: Dissertatio philol. de tiaris sacerdotum ex lege Exod. 28, 40. et 29, 9. Wittenberg, 1722.
8. *Sartorius Jánostól*: De enthusiastae prae atheo incurabili. Wittenberg, 1722. .

9. *Simonides János*: Collegium apostolico-lutheranum. Wittenberg, 1676. (Kellio Miklós jezsuita ellen írva.)
10. *Simonides János*: Exul Praedicamentalis. Wittenberg, 1679.

XII. A magyar pietisták megillető helye hazai egyháztörténetünkben. Visszatekintés. A pietismus további sorsa a magyarok között.

A nagyvázsonyi anyakönyvben Hegyfalusyról, a Százlevelű Rózsa írójáról eme jellemző sorok vannak bejegyezve: „1730. jan. 5. Kettős tiszteletű M. Hegyfalusy György e világból boldogúl kimúlt és eltemettetett. A többiről nem emlékezünk“.

Így mentek feledésbe Hegyfalusyval együtt a többi magyar pietisták is. Hazai egyháztörténetíróink a pietismust csak a rózsahegyzi zsinat kapcsán veszik tudomásul. Itt is megelégszenek azzal, hogy Krman heves kifakadásait és az ellene felszólalni merészelt tót papok nevét megemlítik. Zsilinszkynek azon megjegyzése is, hogy e zsinat után nem mertek többé a magyar ifjak Haliéba kijárni, a mennyire téves, annyira alkalmas arra, hogy szemfedőt takarjon a magyar pietistákra.

Holott tárgyalásom folyamán, azt hiszem, sikerült bebizonyítanom azt, hogy a pietismus szellemi irányának különösen a dunántúli magyar evang. egyházak legjobb lelkipásztoraira határozottan nagy és üdvös befolyása volt. Sőt többet mondhatunk: nemcsak a magyar theologia, hanem a hazai tudományosság egyéb ágai is hálaára vannak lekötelve a pietismus iránt.

Csak röviden összefoglalva is, mit köszönhet a magyar evang. egyház a pietismusnak? A XVII. század végén a prot. lelkészek pozsonyi elítéltetésével beállott gyászos decenium után új életre ébredező magyar egyházakba ezek a pietisták öntöttek erőt és lelket. A legnagyobb önfeláldo-

zással fáradoznak a gyülekezetek alapítása és fentartása érdekében. A szellemi éhínség idején, egy fél század alatt oly gazdag egyházi irodalmat teremtenek, a milyennel a magyar evang. egyház szerencsésebb külső viszonyok között a XIX. század elején sem dicsekedhetik. A pietisták figyelme, nevelő és ápoló gondja kiterjed pásztorra és nyájra, ifjúságra és felnőttekre egyiránt. A konfirmációi oktatás gyakorlatba vétele és az első magyar evang. konfirmációi kézikönyv az ő érdemük. Magyar nyelven az első nevelés-tan! kézikönyvet Bárány írja. A papi hivatást tárgyaló műveket a pietisták adják ki. Bél Mátyás Halléban Francke intézetében nyeri kiképeztetését és indíttatását ahhoz, hogy itthon a magyar föld és történelem bújára legyen. A magyar nyelv és nemzeti szellem ápolása érdekében, amaz általában nemzetietlennek bélyegzett korban, senki lelkesebben nem szólott és — a mi több — nem munkálkodott, mint a pietisták.

Ok a pietismust mint idegen palántát hozzák át Német-honból magyar földre, de a hogy ők ültetik, öntözik, nye-segetik és ápolják, annyira akklimatizálódik, hogy a leg-egészségesebb magyar gyomor is beveszi gyümölcsét, meg-emésztí és javára, egészségére válik a nemzet testének. A pietismus semmi szokatlan idegenszerűséget nem tesz itt honossá. Ez ellen a józan magyar természet eleve is tiltakozott volna s hosszú életre az itteni légkörben nem számíthatott volna. De jobban kifejlesztette az egyház híveiben a belső, őszinte, igaz hitbuzgalmat s a lelkészekben a gyakorlati érzéket, s az önfeláldozó pásztori hivatásérzetet. Csakis ezen erőkkal tudta a minden oldalról tépett és vert maroknyi magyar evang. egyház eme dunántúli részen III. Károly és Mária Terézia sorvasztó, lélekölő uralkodási idejét átvirrasztani.

Hogy a pietisták működése világi uraink s az egyháziak nagyobb részének rokonszenvét bírta, elég bizony-sága ennek már az, hogy pietista papjaink majd mindannyian mint esperesek és püspökök a többség bizalmát

és tiszteletét bírták. Tizennégy évi időközben (1742—1756) négy pietistát választottak püspökké: Tóth Jánost, Fábrit, Sartoriust (ki öregsége és betegsége miatt hivatalát el nem foglalhatta) és Bárányt. Károlyi István, Torkos, Bárány György és Miskey mint esperesek, érdemekben gazdag működésükkel erkölcsi sikert, elismerést is arattak. Vásonyi Márton mint Telekesi Török István udvari papja, eme jeles egyházzvédőnk bizalmát bírta. Miskey Kemensalján Ostffy Mihálynak volt kedves embere. Bárány János püspökké választását pedig egyenesen az erélyes Wittnyédy János kerületi felügyelőnek lehet tulajdonítani.

Csupán a lelkészek köréből emelkedtek itt, túl a Dunán egyes hangok és rosszaló ítéletek a pietisták ellen. Perlaky József nemeskéri lelkész például Tóth Jánosnak püspökké avatását épen azon okból ellenezte, mert pietista. De mit sem ért el vele. Másfelől azután Perlakynak, már mint püspöknek is kemény vádatok kellett hallania épen kötelességmulasztás miatt a pietistákkal rokonszenvező Balogh Ádám várpalotai paptól. Szint így járt Kiss Zsigmond téthi lelkész is, ki Bárány püspöknek kátéját és egyéb könyveit tűzre valóknak mondta („Vulcano dignos judicaverit“). De épen ezen bűne miatt tiltakoztak a tolnaiak 1758. az ellen, hogy Kiss püspöknek kandidáltassék. És más kerületbeliek sem hagytak békét az itteni magyar pietistáknak. Valami Polcz Mihály satirát írt a pietisták, névszerint ezek kiválóbbjai, Torkos, Bél és Bárány ellen.⁶³

De ezen apróbb áskálódások nem ártottak a pietisták jó hírének, nevének. Ők magok is tiltakoztak a pietista jelző ellen, különösen midőn Francke halála után a német-honi pietismusnak szélsőségei is jelentkezni kezdtek. Voltak ifjabb papjelöltek, kik e miatt nem is Halléban, hanem Wittenbergben töltötték külföldi tanuló éveiket s itthon mégis Bárány Györgynek, Torkos Andrásnak lettek leghívebb tanítványai. Az úgy nevezett magyar pietisták magok egész szellemi irányukat és munkájukat élő hitnek, igaz keresztyénségnek tartották.

A pietismus üdvös. hatásáról az egyházban egyes nyomok a XVIII. század derekán túl is tanúskodnak. Püspökeink közül *Balogh Ádám*, *Perlaky Gábor*, ki a pietisták énekes könyvének a nép nyelvén úgy nevezett ó graduálnak utolsó hivatalos kiadását sajtó alá rendezte, és *Hrabovszky Sámuel* ennek a munkás, gyakorlati keresztyén iránynak voltak hívei. *Nagy István* püspökünk Sár-Szent-Lőrinczen, Bárány György működésének egykori színhelyén határozottabban is kimutatta a pietisták iránt érzett rokonszenvét. Bárány után ő írta ág. h. evang. konfirmándusok számára az első újabb konfirmációi tankönyvet.⁶⁴ Ugyancsak ő fordította le és adta ki a pietista Rambach János Jakabnak az Úr Jézus Krisztus kinszenvedéséről való elmélgédeseit (Pozsony, 1790. Két díszes vaskos kötet 8-r. 1472. 1.) *Mossóty Institoris Mihály* pozsonyi lelkész előszavával.

Hrabovszky György, a püspök fia kiváló egyháztörténetíró, várapoltai, kissomlói, utóbb lajoskomáromi lelkész és esperes, tanuló korában Halléban is megfordulván, Franckének nagyszerű alkotása itt annyira megragadta lelkét, hogy haza jövén Váraplotán is alumneumot és árvaházat alapított a gyülekezet által elfogadott szervezeti szabályok szerint.⁶⁵ Mikor 1795-ben Hegyes-Kis-Somlóra hívják innen lelkészül, feltételül köti ki, hogy itt is, eme kis faluban a várapoltoi mintára alumneumot és árvaházat fognak felállítani, Váraplotára pedig ottani alkotásainak megtekintése végett évenként vizsga idején a magok költségén elvitetik. S oda menve meg is valósította terveit. Míg ő Kis-Somlón volt, az árvaház virágzott, de távozása után — jellemzi a magyar szalmatüzet — átalakították az árvaházat istállónak.⁶⁶ A jótékony célú intézetek felállításának ügyével sokat foglalkozott. Erre vallanak: „A siketek és némák iránt való tisztünkről való praedikatio“ nyomtatásban megjelent és „Jóltevő intézetek, árvaházak, ispiták, tudós társaságok“ című kéziratban maradt munkája.

A XIX. század első felében élt ág. h. evang. lelkészek között még egy kimagasló alakot találunk, a ki a

pietisták jellemző jó tulajdonságait magában egyesítette és ez: *Wimmer Ágoston*, a volt felsőlövői pap. Kiváló irodalmi munkásságot fejtett ki, a bibliaterjesztő társulatnak Magyarhonban első lelkes és tevékeny ügynöke. A cura pastoralis terén „egy második Oberlin, lelkész, atya, iskola-mester, kertész, auctor, orvos, ügyvéd, kalmár (a bibliákban) és bíró“ egy személyben.⁶⁷ A felsőlövői tanintézeteket csekély erővel, Franckera emlékeztető hiterővel ő alapítja meg. Egyik egyházkerületi gyűlésen megkérdezte: de hát honnan fogja tervbe vett tanintézeteihez a szükséges anyagi eszközöket előteremteni? Azt válaszolta erre: „Remélem, az Úr Jézus Krisztus még nem mondott csődöt!”

A pietisták áhítatossági irodalmában nyilatkozó igazi mély és benső vallásosságnak volt híve és terjesztője Wimmer is. Semmiképen sem helyeselte, midőn a fentebb már említett ó-graduált (Új Zengedező Mennyei Kar), melyet még jó pietista atyáink írtak és szerkesztettek, a kerület egy újabb, de sokkal gyengébb és szárazabb tartalmú új énekes könyvvel (a mostani dunántúli) cserélte fel s ennek mielőbbi használatba vételét elrendelte. Wimmer valósággal izgatott e rendelet ellen. Meglátogatta a gyülekezeteket személyesen (így pl. Bakony-Szombathelyen is járt) s buzdította őket, hogy ne tágítsanak a jó graduáltól, ő gondoskodni fog annak újabb kinyomatásáról. S valósággal a helytartótanáctól eszközölt ki az egyházkerület külön rendeletet az ó-graduált újabb kinyomatása ellen.⁶⁸

Hogy gyülekezeteink mennyire szerették a pietisták énekes könyvét és Wimmer szavát mennyire szívökbe vették, arra jellemzőpéldánk van. 1847-ben a püspök egyházlátogatáson volt L. P.-án és a hívek még mindig a vastag graduáltból énekeltek a templomban. A püspök az egyházlátogatási közgyűlésen, hogy bebizonyítsa a hívek előtt, mennyire idejét múlt, elavult már az a graduál, példaképen idézte előtök a 315. ének 12. versét:

— Már hogyan is énekelhettek, édes híveim, ma ilyeneket:

„Itt vágj, itt égess, — Itt üss, itt mess,
Itt ösztönözz, — Itt fujts, öklözz,
Itt köppölözz!“

— Jól van édes főtisztelendő uram, szól közbe a kórus-
ról egy szűrös atyánkfia, de utána következik ám az, hogy:

„Bátor kemény írral kötözz,
Csak örök életet szörözz!“

E meg osztég rá viszi ám!⁶⁹

*

A magyar pietistákról szóló eme dolgozatomat kettős
tanulással zárom.

Az őszinte szívből fakadó, a bibliával összenőtt, benső,
hitteljes s e mellett a gyakorlati életben gyümölcsöző józan
vallásosság volt mindig a mi magyar népünknek legkedve-
sebb és legegészségesebb szellemi tápláléka. Túlzó szerte-
lenségektől, félszedségektől itt a magyarnak józan termé-
szete a pietismus későbbi tévedéseivel szemben is mind a
lelkészeket, mind a népet megóvta. Szemforgató álszentes-
kedésnek nálunk nincs kelete, nincs hitele. “ .:;

A pietista papok nagy hitereje és önfeláldozó, széles
körű gyakorlati munkássága pedig arra int, hogy a tem-
plomi szószékről elhangzó még oly szép szónoki beszédek
távolról sem elégségesek egyházunkban a hitéletnek fen-
tartására és ápolására. A leghívebben gyakorolt cura pas-
toralis és belmissió azok az égi jelek — napjainkban még
inkább, mint az előtt — melyek Sionnak győzelmet és
szebb jövőt ígérnek.

Payr Sándor.

JEGYZETEK.

¹ Linberger I. Häresien und Secten in dér. ev. Kirche Ungarns. Dwr Pietismus. Prot. Jahrbücher. 1858. és Ribini, Memorabilia, II. k. 338. l.

² Zsilinszky M. Egy forradalmi zsinat története 6. és köv. 1.

³ Haan Lajos, Bél Mátyás. Akad. ért. Budapest, 1879. 17. 1.

⁴ Zsilinszky i. m. 8. 1.

⁵ Bartholomaeides, Memoriae Ungarorum 227. 1.

⁶ Hrabovszky Gy. Presbyterologia. Kézirat I. k. 281. 1.

⁷ A győri esperesség jegyzőkönyve. 1711.

⁸ A Halléban tanult magyar ifjak jegyzékét Kovács János pap-jelölt úr közölte velem Haliéból.

⁹ Polcz Mihálytól. Kézirat a Nemz. Múz levéltárában.

¹⁰ Hrabovszky i. m. II. k. 310. 1.

¹¹ Hrabovszky. Scrinium Antiqu. Tomus XIII. N. 49.

¹² A nagyvázsonyi anyakönyv feljegyzése Tóth Gyula esperes közlése szerint, Lásd még: Szinnyi J. Magyar írók élete és munkái.

¹³ Dr. Kiss Áron. A prot. népisk. vallástanítás módszertana. Bpest, 1880. 14 l. A pietismus nyomai Magyarországon.

¹⁴ Lásd az életrajz kiegészítésül Evang. Családi Lap 1896. évf.

6. és 7. sz. .

¹⁵ Győri esp jegyzőkönyvek az 1753. és 1756. évekről.

¹⁶ Hrabovszky, Presbyterologia, II. k. 356. 1.

¹⁷ Mint egyházi szónokot gyenge hangja miatt a nép kevésbé kedvelte. Bárány püspök a legnagyobb szeretet és elragadtatás hangján szól róla.

¹⁸ Győri esp. jkönyv 1724. és Hrabovszky Presbyterológiája II k.

¹⁹ Relatio super Investitura Joh. Tóth Sipkovits Sup. Hrabovszky Serin. Ant. ez. gyűjteményében.

²⁰ Schmal, De vita Superintendentum 186.1. és S. Klein Nachrichten. II. k. 502. 1.

²¹ Hrabovszky, Presbyterologia II. k. 15. 1.

²² Monográfiámban bővebben szoltam róla.

²³ Mülner M. A soproni ev. főtanoda tört 62. 1. és Zsilinszky i. j m. 101. és köv. 1. Tudománykedvelő férfiú, ki 1677. tanult Jenában. Sopronban híres könyvnyomdát is alapított, f 1730. (Haan, Jena i Hung. 26. 1.) í

²⁴ A tolna-bar. som. esperesség jkve I. k. 262. 1. |

²⁵ Sántha Károly közli a s.-szt.-lőrinczi egyh. jegyzőkönyveiből. j

²⁶ A tolna—bar. som. esperesség jkönyve I. k. 675. 1. ’

²⁷ Augustana Coufessio, Elöljáró beszédeteké.

²⁸ Elöljáró beszéd 46. §.

²⁹ Fraknoi V. közli a Századok 1891. évfolyamában a 851. lapon.

— Ilyen félreértéssel panaszolja fel Perlaky Tóth János püspöknek azt is, hogy „cum Calvinianis edit et bibit⁴⁴.”

³⁰ Instructio és Egyházi Rendelések. A győri esperesség jegyzőkönyvében 1756.

³¹ Jellemző, hogy az oly tekintélyes bibliográfus, mint Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár című művében a magyar nyelven írott első neveléstan! munkát, melynek szerzője csak B. Gy. betűkkel van jelezve, Babay Györgynek tulajdonítja; a nemzeti múzeum példányában pedig Borgátay Györgyre van a két betű kiigazítva, holott kétségtelen, hogy Bárány György munkája. Ily kevéssé ismeri a magyar irodalom Bárány Györgyöt. Ezt a tévedését Szabó K. később Kiss Áron felszólalására beismerte. Dr. Kiss Ároné az érdem, hogy „A prot. népisk. vallástanítás módszertana⁴⁴ művének „A pietismus nyomai Magyarországon⁴⁴ fejezetében legalább néhány szóval meg- emlékezett Bárányról, Vásonyi Mártonról és Sartorius Szabó Jánosról. Linberger István „Haresien und Sekten in dér evang. Kirche Ungarns⁴⁴ című értekezésének „Dér Pietismus⁴⁴ szakaszában (Prot. Jahrbücher 1858.) Bárányról és társairól nem vesz tudomást. Dr. Kiss Áron „A magy. népisk. tanítás története⁴⁴ című művében (Budapest, 1881.) a 94—103. lapon, mint erről utólag értesülök, bővebben szól a pietistákról s különösen Bárányról.

³² Oktatás a gyermek neveléséről, Hala 1711. az előszóban.

³³ A szentírás szerint való életnek regulái, Hala 1711. az előszóban.

³⁴ Luther M. Kis katechismusa, Hala 1709. az előszóban

³⁵ Katechismus a gyermeki tanításnak Gerengel S. által feltéetett summájával. Norimberga 1735. az előszóban.

³⁶ Gyermeknek kézi könyvetskéjek. Jena 1740. 161—192. 1.

³⁷ Az 1735. évi katechismus előszavában a 22. és 42 §.

³⁸ A győri és tolnai egyházmegyék jegyzőkönyveiben: Instructio pro R. D. Senioribus in Inspectione et Visitatione Eccliar. observanda.

³⁹ Protestáns Szemle 1890 III. füzZ404 427. lap.

⁴⁰ Spener formuláját a konfirm. szertartásról Mitrovics a 414. lapon közli. .

- ⁴¹ Atyafiságos Serkentések, 117. és 119. lap.
- ⁴² Egyházi Rendelések Bárány János püspöksége idejéből.
- ⁴³ Erről bővebben szólok „Bárány György útja Tolnába® című egyháztörténeti rajzomban. Evangel. Családi Lap 1896. 6. és 7. sz.
- ⁴⁴ Kortholt—Vásonyi, Súlyos Papi Teher, 58—61. 1.
- ⁴⁵ Wolf—Rogallen—Bárány, Atyafiságos Serkentések 29. 1.
- ⁴⁶ Ugyanott 54., 55. és 64. 1.
- ⁴⁷ Bárány János halotti beszéde Sartorius Szabó János felett 8.1.
- ⁴⁸ Wolf—Rogallen- Bárány, i. xn. 52. 1.
- ⁴⁹ Bárány J. Egyházi Rendelései XV. pont.
- ⁵⁰ Haan Lajos, Bél Mátyás 18. és 19. 1.
- ⁵¹ Második, javított kiadás. Budapest, 1875. 81. lap.
- ⁵² A protest, népiskolai vallástanítás módszertana. 14. 1.
- ⁰³ Mint pietista, a gyermek-játékoknak nem nagy barátja Bárány sem.
- ⁵⁴ Bárány kátéjában, mint fentebb láttuk, a sétálás is a tiltott, ártalmas dolgok közé van sorolva.
- ⁵⁵ Heinrich Gusztáv. A német irodalom története. Bpest, 1889. II. köt. 372. 1.
- ⁵⁸ Kurz H. Kirchengeschichte 1885. II. köt. 228 1.
- ⁶⁷ HaanL. Bél M. 67. 1. II. József alatt az említett munkából iskolai kézikönyvet készítettek.
- ⁵⁸ Vásonyinak Francke után írott „A szentírás szerint való életnek regulái¹¹ ez. 1711-ben megjelent munkája végén fordul elő először, ezen jelzéssel; „Az ő tulajdon nótájában magyarul.¹¹
- ⁵⁹ Sartorius felett mondott halotti beszéd 1756. 21 lap.
- ⁶⁰ Krupez I. Adalékok a Luther-káté történetéhez. Protestáns Szemle 1895.
- ⁶¹ Meg kell még itt emlékeznünk azon irodalmi vállalkozásról, melyet Fábri Gergely indított meg 1750-ben a Felpéczen június 18-án tartott összejövetel alkalmával, a midőn a catechetica positiva és morális teológiának magyar nyelven való kidolgozására Fábri Gergely, s a polemikára a róm. katolikusok ellen Miskey Ádám s ugyanarra a reformátusok ellen Perlaky János gergelyi, és Szakonyi Ferencz dabronyi lelkészek vállalkoztak
- ⁶² Fábri Gergely az ószövetség lefordítását is tervbe vette. A fentebbi összejövetelen Jób és a Zsoltárok Bárány Jánosnak, Esdrás, Nehemiás és Eszter könyve Németh Sámuelnek, a Példabeszédek, Prédikátor könyve és Énekek Éneke Sartorius Szabónak, a Bírák könyve Kis Zsigmondnak, Sámuel és a Királyok könyvei Balogh Ádámnak adattak ki lefordítás végett.
- ⁶³ Poemata manuseripta. Pag. 316. 2. szám alatt: Polcz Mich. Satyra in Pietistas Hung. Nemz. Múz. könyvtára.

⁶⁴ Címe: Áz Úrvacsorájához először készülőknek való tanítás, mely rész szerint némely régiékből szedegettetek és változtatva kiadattatok Nagy István a sz.-lőrinczi ev. gyűl lelkipásztora és supe-rint. által. Veszprém, 1800.

⁶⁵ A szegényekkel való jótételre serkentő praedikatio. A palotai alumneum felállításakor. Veszprém 1791. — A palotai evang. árvaház felszenteltetésekor tartok isteni tisztelet rende. Veszprém 1793.

⁶⁶ A szegényekhez való irgalmasság stb. A kissomlói alumneum felállítása alkalmával. Veszprém 1795. — A somlai árvaház eredete, nevelkedése és pusztulása. Kézirat, 20 ív.

⁶⁷ Lásd Wimmer bővebb jellemzését: Balogh Ferencz, A magyar prot. egyháztörténelem részletei. Debreczen, 1872. 173. és 174. 1.

⁶⁸ Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1846. évf. 586. 1.

⁶⁹ Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1862. évf. 859. 1.